

गोखले अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र

प्रकाशन ४ थें

पंचवार्षिक योजनेचें समीक्षण

लेखक

ध. रा. गाडगीळ

१९५१

आठ भाणे

पंचवार्षिक योजनेचें समीक्षाकेंद्र

समीक्षणांतील तीन दृष्टिकोन

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्याविषयीचे विचार या लेखांत संक्षेपाने मांडले आहेत. या आराखड्यांतील ठळक उणीवा आणि टीकास्थळें नजरेस आणणें हा प्रस्तुत लेख लिहिण्यांतील मुख्य उद्देश आहे. प्रत्येक मुद्याचें सविस्तर विवरण करण्याचा प्रयत्न या लेखांत केलेला नाही.

पंचवार्षिक योजनेचें समीक्षण करतांना, या लेखांत मुख्यतः तीन दृष्टिकोनां तून विचार केला आहे. पहिला विचार योजनेंतील भांडवली विनियोगाच्या कार्यक्रमाचा व तो कार्यक्रम ठरविण्याच्या पद्धतीचा आहे. नियोजित उत्पादनाचीं उद्दिष्टें, कार्यक्रम व इष्टांक हे कसे ठरविले आहेत, ते साधण्यासाठी काय उपाय योजना केली आहे व ही उपाययोजना सफळ होण्याचा कितपत संभव आहे, हा दुसरा दृष्टिकोन. तिसरी दृष्टि भारतीय राज्यघटनेंतील सामाजिक उद्दिष्टें आणि या आराखड्याचे संभाव्य आर्थिक व सामाजिक परिणाम याविषयीचीं आहे.

सर्वमान्य निकषांकडे दुर्लक्ष

प्रस्तुतच्या आराखड्यांतील भांडवली विनियोगाच्या कार्यक्रमांत प्रमुख स्थान शेतकरींच्या उत्पादनास दिलेंलें आहे व त्यांतहि पाणी व वीजपुरवठ्याच्या योजना मुख्य आहेत. आराखड्यांतील कालाव्यांची व वीजपुरवठ्याच्या योजनांची यादी कशी तयार झाली असावी हें एक गूढ आहे. पाणीपुरवठा सुधारण्यासाठी कोठे खर्च करावा याविषयी दोन सर्वमान्य कसोठ्या सहज वापरता आल्या असल्या. पहिली कसोटी अशी की, ज्या प्रदेशांत कमी किंवा अनिश्चित पावसासुळे पिकाची अशाश्र्वती अधिक तेथे कालाव्यांवरील खर्च केंद्रित करावा दुसरी कसोटी अशी की, पाणीपुरवठ्यांत शुंतविलेल्या भांडवलासुळे ज्या प्रदेशांत उत्पन्नाचा वाढावा जास्त होण्याचा संभव तेथे खर्च केंद्रित करावा. प्रत्यक्ष यादी करतांना या दोनहि निकषांकडे बघावें लागतें.

परंतु या दोनहि निकषांकडे पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यांत दुर्लक्ष झाल्यासारखें वाटतें; कारण अखेर त्यांत समाविष्ट झालेल्या मुंबई राज्यांतील कामांची यादी उदाहरणादाखल तपासली तर शेवटचा निर्णय कोणती कसोटी लावून केला असावा हें सांगणें कठीण जातें. ही गौष्ट खालील कोष्टकावरून कळून येईल.

(१) मुंबई प्रांतातील मध्य-विभागांतल्या पाणीपुरवठ्याच्या पुढील सहा योजना युद्धोत्तर पुनर्घटनेच्या १९४४ च्या आराखड्यांत त्या वेळच्या ९३ - कलमी सरकारने घातलेल्या आढळतात :-

योजनेचे नांव	भिजणारे क्षेत्र
(१) वीर धरण	३४००० एकर
(२) खडकवासला	४२००० एकर
(३) गंगापूर धरण	२५००० एकर
(४) गिरणा	११०००० एकर
(५) मुठा	७६००० एकर
(६) तिसंगी तलाव	७२०० एकर

इतर सहा लहान तलावांचाहि उल्लेख आहे.

(२) १९४७ सालच्या आराखड्यांत त्यावेळच्या मुंबई सरकारच्या पंच-वार्षिक युद्धोत्तर पुनर्घटनेच्या सुधारलेल्या योजनेत पुढील कार्यक्रम आढळतो :-

योजनेचे नांव	भिजणारे क्षेत्र
(१) वीर धरण	९०००० एकर
(२) खडकवासला	४२१०० एकर
(३) गंगापूर धरण	६१००० एकर
(४) गिरणा	११०००० एकर
(५) मुठा	११६००० एकर
(६) तिसंगी तलाव	७२०० एकर

याशिवाय १० लहान योजनांचा व ४ मोठ्या कामांचा उल्लेख असून त्यांची चौकशी पुरी व्हावयांची होती.

(३) नियोजन-मंडळाच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत मात्र मुंबई प्रांतातील मध्यविभागांत फक्त गंगापूरसाठ्याची योजना (पूर्ण झाल्यानंतर ३८००० एकर अधिक क्षेत्र) तेवढी आढळते !

दुहेरी फायदा हावलला

हिंदुस्थानच्या दक्षिण द्वीपकल्पांतील एक विस्तृत दुष्काळी भाग या मध्य-विभागात मोडतो हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. सध्या पाण्याच्या अभावी जमिनीचा पुरेसा उपयोग येथे होत नसल्याने, या प्रदेशांत पाणीपुरवठ्यावर खर्च केला तर दुष्काळ - निवारणाबरोबरच दरएकरी उत्पादनाचा वाढावा विशेष नजरेत भरण्याजोगा होईल. हा खास दुहेरी फायदा १९०२ सालच्या इरिगेशन कमिशनपासून

सरकारने ओळखलेला असून या विभागांतील अनेक योजनांची पुष्कळ पूर्वतयारी बराच काळ होत आहे. १९४४ पासून या प्रदेशांतील पाणीपुरवठ्याच्या योजना गळतां गळतां आता एकच शिष्टक रद्दाची आणि ती जिच्यावर यापूर्वीच एकवृत्तीयांश खर्च झालेला आहे अशी - याचीं कारणें सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टे खासच नाहींत !

आराखड्यांत प्रत्येक योजनेने किती एकरांना पाणी मिळेल याचे आंकडे आहेत व त्यावरूनच कामाची श्रेणी खर्चाचा अंदाज घेऊन ठरली असावी अशी कल्पना होण्याचा संभव आहे परंतु ती निराधार आहे ! आराखड्यांत सांपडणाऱ्या अनेक योजनांची तांत्रिक व स्थापत्यदृष्ट्या तपशीलवार तयारीहि अद्यापि झालेली नाही हें सर्वश्रुत आहे. योजना पूर्ण झाल्यानंतर त्याखालील जमिनीचा कसा उपयोग होईल याविषयी पूर्वकालींहि कांहीच अंदाज तयार होत नसत; त्यावेळीं तर इंजिनियरांचे नकाशे सावकाश व साक्षेपाने तयार होत असत. तेव्हा जेथे स्थापत्यदृष्ट्याहि विचार पूर्ण झाला नाही तेथे एकाहि योजनेच्या आर्थिक फायद्यांचा अंदाज केलेला नसावा असें म्हणण्यास हरकत नाही. साराश अडवालांतील एकरांच्या आंकड्यास आर्थिक किंवा शेतीविषयक असा कांहीच अर्थ नाही.

प्रादेशिक विकासांतली विषमता ही सुद्धा भांडवली विनियोग कोठे करावा यासंबंधी आणखी एक कसोटी मानतां येईल. फ्रायदेशीर रीत्या भांडवल गुंतावितां येत असेल तर गरीब प्रदेशांना भांडवली खर्चाबाबत अप्रवृद्ध देणें न्यायाचे ठरेल. ना दृष्टीनेहि मुंबई राज्यांतील भांडवली विनियोगाची वांटणी समर्थनीय ठरत नाही.

शिवाय पाणीपुरवठ्याच्या योजनांसाठी स्थानिक भांडवल उभारण्याचा नवीन बूट निघाला आहे; त्यामुळेहि आधीच श्रमंत किंवा प्रगत असलेल्या प्रदेशांत हीं कामें केंद्रित होतील.

मुंबई राज्यांतील खर्चाबाबत सुद्धास लिहिण्याचें कारण असें की येथील प्रादेशिक परिस्थितीची मला चांगली माहिती आहे. इतर राज्यांतील पाणीपुरवठ्यासाठी भांडवली विनियोगाचा कार्यक्रम आंखतांनाहि कोणत्या निकषांचा विचार केला याचा उल्लेख नसल्यामुळे तेथील योजनांच्या योग्ययोग्यतेबद्दल कांही लिहितां येत नाही.

केवळ वीजननिर्मितीची योजना निरर्थक

कालव्यांविषयी केलेली टीका वीजननिर्मितीवरील खर्चालाहि सारखीच लागू पडते. एक वेळ असें म्हणतां येईल की, भरपूर व खात्रीलायक पाणीपुरवठ्याने कोणत्याहि भागाचा फायदाच होईल. हें विधानसुद्धा त्रिकालाबाधित सत्य नव्हे; परंतु त्यावर विसंबून पाणी-पुरवठ्याच्या आर्थिक परिणामांचा तपशीलवार हिशेब दरेवेळेस आवश्यक नाही असें म्हणतां येईलहि ! परंतु वीज-पुरवठ्याबाबत मात्र खर्चाच्या मानाने त्याच्या योग्य उपयोगाचा संभव किती हें पाहणें अत्यंत महत्त्वाचें ठरते. कोठेहि निर्भिलेत्या विद्युच्छक्तींतील बहुतांश वीज आसपासच्या प्रदेशांत

शेतीच्या किंवा उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी किफायतशीररीत्या वापरली जाणारे असेल तरच त्या निर्मितीसाठी केलेला भांडवली खर्च समर्थनीय ठरतो. तसा तिचा वापर झाला नाही तर भांडवलाचा अपव्यय होईल किंवा जवळच्या मागणीच्या अभावी वीज कोठे तरी दूर न्यावी लागल्याने नुकसान होईल.

उद्योगधंद्यांच्या वाढीची योजना, व त्यांची प्रादेशिक व स्थानिक वाटणी ही न आखतांच नुसती असंबद्ध वीजनिर्मितीची योजना करणे पूर्णपणे निरर्थक होय. सध्या कांही ठिकाणी वीजनिर्मितीचा इंजिनियरांना संभव वाटतो, एवढ्याखातर वीजनिर्मितीच्या योजनांवर खर्च करण्याचे ठरविले एवढाच याचा अर्थ होतो. पाणीपुरवठ्याप्रमाणेच वीजपुरवठ्याबाबतहि भांडवली विनियोगाची श्रेणी लावण्याचे निकष निश्चित ठरविले पाहिजेत हे उघड आहे.

महाराष्ट्राची मागणी

ज्या भागांत विजेला मागणी नाही किंवा तिच्या उपयोगाने उद्योगधंदे वाढविण्याची योजना नाही तेथे वीजनिर्मिती केल्यास आधीच ज्या दूरच्या केंद्रांत उद्योगधंदे एकत्र झाले आहेत तिकडे वीज द्यावी लागेल. त्यामुळे प्रादेशिक विषमता अधिकच तीव्र होईल; कारण मागासलेल्या भागांची साधनसंपत्ति, आधीच पुढारलेल्यांच्या पथ्यावर पडेल. कोयना धरणाच्या योजनेबाबत येथे धोक्याचा इशारा देणे आवश्यक वाटते. कोयना धरणाची योजना मुख्यतः वीजनिर्मितीची आहे व या विजेचा वापर बहुतांशी आधीच प्रमाणाबाहेर वाढलेल्या मुंबई विभागांत करावयाची योजना आहे. या योजनेमुळे महाराष्ट्राचा कोणताहि भाग भिजणार नाही; विजेचा उपयोग एकदा मुंबईस होऊ लागला म्हणजे दक्षिण महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाकरिता भविष्यांतहि वीजपुरवठा मिळविणे दुरापास्त होईल. योजनेवरील सर्व खर्च मात्र महाराष्ट्राकरिता केला असा बहाणा केला जाईल. एवंच महाराष्ट्रास दुष्काळी ठेवून मराठी मंजूर मुंबईस पुरविण्याची हमी ठेवण्याचे आजपर्यंतचे धोरणच यानेहि पुढे चालू राहील. तेव्हा कोयना योजनेच्या मृगजळाच्या मागे न लागतां १९४४ व १९४७ च्या योजनांतील पाटबंधाऱ्यांची सतत मागणी महाराष्ट्राने करित राहिले पाहिजे. प्रस्तुत आराखड्यांत, इतरत्र आढळते त्याप्रमाणेच विजेबाबतहि, ज्यांच्याजवळ भरपूर साठा आहे त्यांनाच जास्त देण्याची व्यवस्था दिसते! पाणीपुरवठ्याच्या आणि वीजनिर्मितीच्या योजनांतील आणखी एक आवश्यक भाग म्हणजे दुय्यम पूरक कामे योजनापूर्वक हाती घेऊन पाणी व वीज यांचा योग्य व त्वरित उपयोग केला जाईल अशी योजना करणे. अमेरिकेंत व भारतांतहि असा अनुभव आला आहे की, अशा स्वरूपाची व्यवस्था अगाऊच केली नाही तर वीज व पाणी पुरविल्यानंतर त्यांचा भरपूर उपयोग होऊं लागेपर्यंत व्यर्थ फार काळ जातो. शिवाय उपयोग होऊं लागला तरी तो यद्दच्छयाच होत असल्याने

दृष्ट दिशेनेच होईल असें नसतें. पंचवार्षिक आराखळ्यांत समाविष्ट झालेल्या योजना पाहतां या प्रश्नाकडे अजिबात लक्षच दिलेले दिसत नाही !

औद्योगिक विकासाची पायाभरणी नाही

मांडवली विनियोगाचें दुसरें महत्त्वाचें अंग म्हणजे औद्योगिक होय. औद्योगिक विकासाची योजना अनेक कसोटीया लावून निश्चित करतां येते. औद्योगिक विकासाची प्रक्रिया दूरगामी असल्याने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत या निकषाचा स्पष्ट निर्देश व लक्षापोह असणें योग्य होय. या आराखळ्यांत मुख्यतः अल्पकालीन दृष्टीने औद्योगिक क्षेत्रातील विकासश्रेणीचा थोडा विचार केलेला आढळतो. या चर्चेवरून असें दिसतें की, उत्पादक सामग्रीचा विकास प्रामुख्याने शेती, पाणीपुरवठा व वीज यांच्या योजनेशीच संबद्ध आहे. औद्योगिक विकासाच्या पायाभरणीच्या दृष्टीने वीजनिर्मितीच्या स्थानांचा व वापराचा कोठेहि विचार केलेला नाही हें आश्चर्य होय. पोलार्क, सिमेंट व खतें यांचे धंदे वाढण्यास परिस्थिति अनुकूल आहे हे नियोजकांना मान्य आहे तरीहि या धंद्यांत मांडवळ गुंतविण्याची भरघोस तरतूद आराखळ्यांत आढळत नाही ! तसेच उत्पादक सामग्री निर्मिणाऱ्या इतर धंद्यांचा विकास होणें अर्थव्यवस्था समतोल करण्याच्या दृष्टीने जरूर आहे हेसुद्धा नियोजकांना कबूल आहे; परंतु त्यांच्या वाढीची कोणतीच खास व्यवस्था केलेली दिसत नाही. अहवालांत लोखंडाचा खास उल्लेख आहे, पण लाबाबतहि अशीच उणीव आढळते. खरी गोष्ट अशी आहे की, प्रस्तुत आराखळ्यांत केलेली उद्योगधंद्यांत अधिक मांडवळ गुंतविण्याची तरतूद अत्यंत मर्यादित असून उपभोग्य वस्तु निर्मिणाऱ्या महत्त्वाच्या धंद्यांतील उत्पादनवाढसुद्धा पुष्कळशी आहे त्या साधनांचा जास्त उपयोग करूनच व्हावयाची आहे !

अप्रमाण विनियोगाचें स्वरूप

मोठ्या प्रमाणावर चालणाऱ्या खाजगी मालकीच्या उद्योगधंद्यांच्या विस्तृत क्षेत्रांत एकूण सुमारे १२५ कोटि रुपये मांडवळ गुंतावयाचें आहे. यांतच जीर्णोद्धार, नवकार व दुरुस्ती यानांत युद्धकाळांत तुंत्रून राहिलेली गरज जमैस धरली तर एकूण मांडवळ सुमारे २५० कोटि रुपये लागतें. याशिवाय खूद सरकारकडून कांही सरकारी धंद्यांत व कांही खाजगी उद्योगांत असे ८० कोटि रुपये मांडवळ गुंतविण्याची योजना आहे. एकंदर सर्व प्रकारच्या गरजांकरिता मोठ्या उद्योगधंद्यांत पांच वर्षांत ३००-३५० कोटि रुपयांचा विनियोग व्हावयाचा आहे. या आकड्यांवरून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील औद्योगिक सामग्री किंवा औद्योगिक वृत्ति यांच्या विकासाचें स्वरूप अत्यंत मर्यादित आहे हें स्पष्ट होतें. लापुढील काळांत औद्योगिक वृत्तीची उत्तरोत्तर वाढच होत जावी व औद्योगिक विकास बहुविध स्वरूपाचा व्हावा अशा दृष्टीने हा विकासक्रम आखलेला नाही हेसुद्धा उघड दिसतें.

भारतासारख्या मागासलेल्या देशांत तर अर्थव्यवस्था अधिकाधिक बहुविवेक बनवून शेतीत राबणारी लोकसंख्या कमी करणे, निर्दान वाढू न देणे यांचे महत्त्व फार आहे. ते ध्यानाचेऊन औद्योगिक विकासाची योजना आखणे जरूर होतं; परंतु तशी ती आखलेली नसल्यामुळे तिचा योग्य परामर्श घेणे अवघड आहे. विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत सर्व राष्ट्र पायाभूत उद्योगांच्या त्वरित उभारणीकडे विशेष लक्ष देतात, कारण त्यांजवरच औद्योगिक विकासाची भावी इमारत उभी राहणार; शिवाय संरक्षणाच्या दृष्टीने आवश्यक असलेल्या उद्योगधंद्यांमुळे तर पायाभूत उद्योगांचे महत्त्व विशेष ठरते. ज्या देशांत पायाभूत उत्पादक उद्योगांना अनुकूल परिस्थिती नसते तेथे मुद्दाम प्रयत्नपूर्वक त्यांची वाढ करण्यांत येते. भारतांत तर लोखंड, पोलाद, रसायने यांसारख्या मूलभूत पदार्थांच्या उत्पादनास अनुकूल परिस्थिती आहे. असे असून त्याबाबत कोणतीही मोठी व्यवस्था योजनापूर्वक केलेली नाही याचा विस्मय वाटतो ! यामुळे औद्योगिक विकासायोजनेचा तपशील बाजूस ठेविला तरी, शेतीतील आणि उद्योगधंद्यांतील मांडवली विनियोगास दिलेले प्रमाण योग्य मानतां येत नाही.

दुर्बोध आराखडा

लहान घरगुती धंद्यांबाबतची व्यवस्था पाहिली म्हणजे तर औद्योगिक वृत्तिविकासाचा आराखडा अत्यंत दुर्बोध आणि गोंधळाचा दिसतो. एकूण पांच वर्षांत या धंद्यांवर सरकार १६ कोटींपेक्षाही कमी खर्च करणार आहे; आणि तेवढ्यानेच यापुढे या धंद्यांत वाढत्या लोकसंख्येस काम मिळेल असा नियोजकांस भर्ंवसा वाटत आहे ! लहान व घरगुती धंद्यांच्या विकासासुळे बरोच वाढती रोजगारी तर मिळणारच आहे पण शिवाय स्थानिक धंदे वाढून घरगुती बाजारपेठेहि सुधारणार आहे असे आराखड्यांत मानलेले आढळते. एवढी मदत ज्या विभागावर ठेवली त्याबद्दलचा विचार व विवेचन मात्र अत्यंत असमाधानकारक केलेले असावे हे दुदैव होय. लहान धंद्यांची परिस्थिती व गरजा अजून पूर्णपणे कळून यावयाच्या आहेत असे आराखड्यांतील एका शिफारशीवरून वाटते. परदेशी तज्ज्ञांच्या साहाय्याने या धंद्यांची तपशीलवार तपासणी अद्यापि हाती ध्यावी अशी एक सूचना आहे. अशा तपासणीत कांहीही नवीन निष्ठा, निर्दान आजच उघड असलेल्या बाबींकडे योजनेत लक्ष द्यावयास हवे. भारतासारख्या अग्रगत देशांतील मूलभूत आर्थिक समस्या अल्योयोग व वृत्तिहीनता ही आहे असे म्हटले जाते व शेतीत सतत रोजगार नसतो आणि साधनसामुग्री अपुरी असते व यामुळे उत्पादन कमी पडते हे सर्व सामान्य आहे. परंतु लहान व घरगुती धंद्यांचे उत्पादनहि तितकंच अपुरे आहे हे विसरतां कामा नये. सर्व घरगुती व बहुतेक लहान धंद्यांतील दर कामगारामाणिक उत्पादन कमी पडते तेहि मुख्यतः अपुर्या सामग्रीमुळे व सतत उद्योग नसल्यामुळेच !

अल्पयोगाची खरी समस्या

बामुळे शेतीप्रमाणेच लहान व घरगुती धंध्यांचा प्रश्नहि अल्पयोगाचा मानला पाहिजे. एवढेच नव्हे तर कांही दृष्ट्या लहान घरगुती धंध्यांच्या विकासाचे कार्य शेती सुधारणेपेक्षाहि अधिक अवघड होऊन बसलं आहे; कारण वाढता व निश्चित पाणीपुरवठा झाल्यास उपलब्ध सामग्रीचा अधिक उपयोग करण्याची शक्यता शेतीत सहज आहे तशी कोणत्याहि प्रकारे लहान धंध्यांत नाही; शिवाय मोठ्या धंध्यांच्या बढावोढीपुढे लहान धंध्यांच्या पैदाशीच्या मागणीचे क्षेत्र सारखे खालावत चाललं आहे. लहान उद्योगधंध्यांच्या विकासाचा अवघड प्रश्न सोडवितांना निदान खालील तीन महत्त्वाच्या गोष्टी कराव्या लागणार. (१) या धंध्यांची सामाजिक घडी न मोडता त्यांची उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक पुनर्रचनेचे मार्ग शोधणे, (२) या पुनर्घटनेसाठी तांत्रिक शिक्षण व भांडवली खर्च यांची तरतूद करणे व (३) कांही किमान काळपर्यंत ही पुनर्घटना शक्य व स्थिर व्हावी म्हणून त्यांच्या उत्पादनास संरक्षित बाजारपेठ मिळवून देणे. या तीन गोष्टी न करता लहान घरगुती धंध्यांचे योग्य पुनःसंघटन करणे अशक्य आहे. एवढे करूनहि या धंध्यांतील कामकरी संख्या वाढण्याचा संभव कमी. योग्य उपाययोजना केल्यास या धंध्यांतील कार्यक्षमता व प्राप्ति वाढवून पायरीपायरीने कमी होणाऱ्या कामकऱ्यांच्या संख्येस पूर्णयोगाची शाश्वती ठराविक कालापर्यंत देता येईल, एवढेच. नव्या मोठ्या धंध्यांना पूरक अशा दुय्यम लहान धंध्यांच्या उभारणीचा प्रश्न अगदी वेगळा आहे. मोठ्या धंध्यांचा योजनावद्द विकास बराच झाल्याखेरीज त्यांची निर्भिती करणे कठीण आहे.

लहान धंध्यांची उत्पादनक्षमता वाढली तरी त्यांतील कामकरी-संख्या वाढण्याचा संभव कमी दिसतोच, पण वर निर्देशिलेल्या तीन दिशांनी उत्पादनक्षमता किंवा प्राप्ति वाढविण्याकरिता कांही केलें पाहिजे याचीहि जाणीव आराखड्यांत कोठे आढळून येत नाही. आराखड्यांतील उपाय व खर्च पाहिल्यास लहान व घरगुती धंध्यांचे कोणत्याच दृष्टीने विशेष पुढे पाऊल पडण्याचा संभव दिसत नाही.

बिगरशेतकी व्यवसाय वाढविले पाहिजेत

आर्थिक विकासासाठी भांडवली विनियोग किती व कसा केला पाहिजे याबद्दल तात्त्विक अगार आंकडेसिद्ध विवेचन पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यांत कोठेच सापडत नाही. परंतु हा विचार कोणत्याहि योजनेत मूलभूत समजला पाहिजे, कारण त्याशिवाय आर्थिक विकासाच्या योजनेची बैठकच बसू शकत नाही. योजनेतील इष्टांक निर्देशितांना एकाच ठिकाणी घोडासा आंकडेसिद्ध विचार मांडलेला दिसतो; हा धान्योत्पादनावद्दल. सुदैवाने अन्न-स्वयंपूर्णता ताबडतोब साध्य करण्याचे धोरण या आराखड्यांत ग्राह्य धरलं नाही. तरी एकंदर या स्वयंपूर्णतेच्या

उद्दिष्टाची विशेष पकड अजूनहि योजनेवर बरीच आढळून येते व तिजमुळेच कृषि-उत्पादनावर विशेष जोर देऊन औद्योगिक वाढीकडे दुर्लक्ष झाले असावे. आर्थिक विकासा-योजनेचा पाया याद्वन जास्त मूल्यामी बाबींचा विचार करून रचला पाहिजे. वर दर्शविल्याप्रमाणे आपल्या दारिद्र्याचे मूळ कारण कृषि व श्रामोद्योगांत आपली बहुसंख्य प्रजा गुंतली असून नैसर्गिक संपत्ति व भांडवली साधने ही दोन्ही या तृतीत - न्यवसायांत - कामकरी संस्थेच्या मानाने फार अपुरी पडतात हे होय. आपली गरीबी दूर करणे - म्हणजे संपत्ति वाढविणे - असल्यास दर माणशी पडणारे आजचे उत्पादनाचे प्रमाण वाढविले पाहिजे. मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक अगर यांत्रिक उत्पादन आणि इतर नागर व्यवसायांतील दरडोई उत्पादन आपल्या देशांतहि कृषि व श्रामोद्योग यांपेक्षा पुष्कळ जास्त आहे. गरीबी-निवारणाचा एक उपाय म्हणजे या नागर व्यवसायांतील कामकरी संख्या वाढविणे व दुसरा म्हणजे कृषि व श्रामोद्योगांतल दरडोई उत्पादन वाढविणे. श्रामोद्योग-विकासाच्या अडचणी वर थोडक्यांत दाखविल्या आहेतच. खरा महत्त्वाचा विचार शेती-उत्पादनाचा. यांतील दरडोई उत्पादन वाढवावयाचे तर सुसता जादा भांडवलाचा विनियोग करून भागणार नाही कारण आजची मुख्य अडचण अल्पोद्योगी अवस्था व हिचे निराकरण दर कामकऱ्याच्या वाटणीस येणारे जमिनीचे क्षेत्रफळ वाढविल्याखेरीज होणार नाही. जमिनीचे क्षेत्रफळ एकंदरीने वाढविता येत नाही. पाटबंधाऱ्यांमुळे लागवडीखाली जमिनीच्या क्षेत्रांत किंवा जमिनीच्या उत्पादक गुणांत फरक झाला तरी तो मर्यादित असतो. उलट-पक्षी लोकसंख्येची सारखी वाढ होत असल्यामुळे कृषिवृत्तीय कामकरी-संख्या प्रतिवर्षी वाढत असते आणि परिणामी दर कामकऱ्यागणिक जमिनीचे क्षेत्रफळ कमी होऊन उत्पन्न घटणे व अल्पोद्योग वाढणे हे घडत असते. याकारिता भारतासारख्या गरीब व बहुप्रज देशांतील आर्थिक विकासाचे धोरण निगर-शेतकी व्यवसाय वाढविण्यावर भर देणारं हवे.

पुढील विकासाची योजना केली नाही

आपला आर्थिक विकासाचा प्रश्न किती विकट आहे हे थोडीशी आंकडेमोड केली असतां सहज कळण्यासारखे आहे. भारताची आजची लोकसंख्या ३५ कोटि आहे. यांत मागील अनुभववावरून निदान २० कोटींची वाढ पांच वर्षांत होईल असे मानण्यास हरकत नाही. सरासरीने एकंदर लोकसंख्येपैकी कामकऱ्यांची संख्या ३५ टक्के हे प्रमाण मानल्यास पुढील पांच वर्षांत कामकऱ्यांच्या संख्येत सात कोटींनी वाढ होण्याचा संभव आहे. आजचे शेतीतील दर कामकऱ्यांमागील जमिनीचे क्षेत्रफळ निदान तितकेच ठेवावयाचे तर या वाढलेल्या ७ कोटि कामकऱ्यांस विगरशेतकी व्यवसाय लावले पाहिजेत. विगरशेतकी व्यवसायांत दर

उत्पादक कामगारामागे कर्मित कमी रु. २००० मांडवल लागते असे म्हटल्यास हे करण्यास १४०० कोटि रुपये लागतील. ही तरतूद पहिल्याच पंचवार्षिक योजनेत करणे अगर एकदम एवढी कामकरी-संख्या गुंतविणारे नागर बिगरशेतकी व्यवसाय वाढणे हे अशक्य आहे पण कसकामाने हे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न झाल्याशिवाय आर्थिक विकास न्हावयाचा नाही. प्रथम वाढत्या लोक-संस्थेतील वाढते प्रमाण, नंतर सर्वत्र वाढती कामकरी-संख्या, विगरशेतकी व्यवसायांत गुंतेल अशी कार्यक्रमाची मांडणी हवी. या दृष्टीने औद्योगिक वाढ पुढे कशी होणार, तिच्याकरिता पहिल्या अवस्थेत तयारी काय हवी याचा विचार करून शक्य तितका मांडवली विनियोग या दिशेने होणे आवश्यक आहे. हा विचार आराखड्यांत दिसत नाही आणि त्यांतील एकंदर औद्योगिक विकासाकरिता निर्देशिलेली मांडवली रकम व त्यांचा क्रम यावरून या योजनेत पुढील आर्थिक विकासाची जीजे रोवण्याची खबरदारीहि घेतली नाही असे म्हणावे लागते.

उत्पादनाचे जे इष्टांक गाठण्याचा योजनेत संकल्प आहे ते कोणत्या मार्गाने गाठवयाचे योजनेत ठरविले आहे ते आता पाहू. उत्पादनाच्या इष्टांकासंबंधी बांधलेले अंदाज मांडवली खर्चाचा कार्यक्रम पाहतां वस्तुस्थितीस कितपत धरून आहेत याबद्दल येथे बर्चा करण्याचा उद्देश नाही. ते तसे आहेत असे मानून, ज्या मार्गानी ते गाठतां येतील अशी योजनाकारांची अपेक्षा आहे त्यांचाच फच येथे विचार करित आहे.

केवळ भावनियंत्रण अपुरे

योजनेत निर्देशिलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी साधनसंपत्तीची योग्य वाटणी होईल अशा रीतीने किमतीबाबतचे धोरण आखणे जरूर आहे व वस्तूंचे भावनियंत्रण हे या योजनेचे एक महत्त्वाचे उपाय आहे असे योजनेत स्पष्टपणे नमूद करण्यांत आले आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे. आजपर्यंतचे सरकारी धोरण पाहतां, योजनेच्या आराखड्यांतील हे धोरण निश्चितपणे पुढचे पाऊल आहे परंतु निव्वळ किमतीबाबतच्या धोरणावर अवलंबून कार्यमाग होणार नाही. केवळ भावनियंत्रणावर आधारिलेल्या धोरणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी येण्याचा संभव आहे. योजनेत या अडचणींचा पुरेसा विचार केलेला दिसत नाही. काही सार्वत्रिक उद्दिष्टे परिपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने आखलेले किमती-बाबतचे धोरण योजनेतील अनेक विशिष्ट उद्दिष्टांची परिपूर्ति करण्यास पुरे पडणार नाही. उदाहरणार्थ, अन्नधान्ये व इतर कच्चा माल यांच्या किमतींचे विशिष्ट परस्पर-प्रमाण कायम रावून त्याबरोबरच आजच्या एकंदर किमती वाढू न देता त्या इस्करू उतरविणे या दोन्ही गोष्टी पुष्कळ वेळां परस्परविरोधी ठरण्याचा संभव आहे. अशा परिस्थितीत एकंदर किमतीचे धोरण ठरवून निरनिराळ्या वस्तूंच्या

किमतीचा परस्परसंबंध देशातील सर्वसाधारण परिस्थित्यनुसार परिस्थित करणे जरूर असते परंतु असे केल्यामुळे निरतिराळ्या पिकांच्या किमतीचे परस्परसंबंध प्रत्येक प्रदेशांत वाजवी ठरतीलच असे नाही. अन्नधान्याची लागवड वाढून गळिताची कमी होणे अगर गळिताची लागवड वाढून अन्नधान्याची कमी होणे अशासारखे बदल होण्यास आवश्यक असणारे त्या त्या पिकांच्या किमतीतील फरकाचे प्रमाण सर्व प्रदेशांत सारखेच असते असे नाही. जोधळा, सुदसूग व कापूस यांच्या किमतीचा परस्परसंबंध निकट आहे. हिंदुस्थानच्या अनेक भागांत या किमतींच्या परस्पर-मानाने लागवडीत चढउतार होत असतो; पण प्रत्येक भागांत चढउतार होण्यास लागणारे प्रमाण हे सारखेच नसते. असे असले तरी अखिल हिंदुस्थानच्या दृष्टीने काही सरासरी काढून अगर अंदाज बांधून या किमतींचे सर्वसाधारण परस्परसंबंध निश्चित करावेच लागतात. म्हणून योजनेत ठरविलेल्या विशिष्ट पिकांच्या उत्पादनाचे इष्टांक गाठावयाचे असल्यास मानियंत्रण करून शिवाय त्या त्या पिकांच्या उत्पादनाचे प्रादेशिक लागवडीच्या प्रमाणाचे काही नियमन केले तरच ते गाठां वेतील आणि यासाठी आणखी काही पूरक अधिकारहि सरकारास घ्यावे लागतील.

ग्राम-उत्पादन-मंडळांना अधिकार कोणते ?

शेती-उत्पादन वाढविण्यासाठी योजनेत ग्राम-उत्पादन-मंडळांची (विहलेज प्रोडक्शन कौन्सिल) व्यवस्था घुचविण्यांत आली आहे. परंतु ग्राम-उत्पादन-मंडळ ही संस्था कोणते पिक कोणत्या भागांत किती प्रमाणांत काढावे यांसारखे महत्त्वाचे निर्णय घेण्यास योग्य व समर्थ ठरेल असे वाटत नाही. यासाठी मोठ्या एकजिनसी क्षेत्रावर पिकांच्या योजना आखून त्यांचे प्रमाण निर्देशिणे अवश्य आहे. तसेच शेतीचे मार्गदर्शन करण्यासाठी व विशिष्ट पिकांचे ठरवून दिलेले क्माल व किमान उत्पादन करवून घेण्यासाठी या ग्रामउत्पादन-मंडळांना कायद्याने काही अधिकार अगर नियंत्रणाची सत्ता मिळणे जरूर आहे. पिक-योजनेची तरतूद केली नाही तर योजनेत ठरविलेले उत्पादनाचे इष्टांक गाठण्याची कांहीच खात्री नाही. क्षेत्रवार पिकांची प्रादेशिक योजना व तिची अंमलबजावणी करण्यास आवश्यक ते नियंत्रणाचे अधिकार प्रादेशिक व ग्राम-उत्पादन-मंडळे यांस देणे अत्यावश्यक आहे. अशी काही तरतूद न केल्यास ग्राम-उत्पादन-मंडळांचे भ्रम विशेष कारणी लागणार नाहीत. तसेच ग्राम-उत्पादन मंडळांच्या कार्यातहि एकसूत्रता राहणार नाही व प्रत्येकाचे कार्य स्थानिक परिस्थितीच्या दडपणाने वेगवेगळ्या प्रकारे चालू राहिल. नोंदलेल्या शेतीचा अंधवट उपक्रम

पिकांच्या उत्पादनाचे इष्टांक गाठण्याचा हा प्रश्न थोडा बाजूस ठेवून शेती-व्यवसायाची पुनर्घटना करण्याबाबत नियोजन-मंडळाने जे उपाय सुचविले आहेत त्याचा थोडा विचार करू. जमीनदारीचे उच्चाटन व कुळांचे संरक्षण यांसारख्या

सुधारणांचा नियोजन-मंडळाने सल्लेस केला आहे; परंतु अनेक वर्षांचे हे झुनेच प्रश्न असून त्याबाबत पूर्वीपेक्षा कांही विशेष नवीन सुचविले आहे असें बिलकुल नाही. शेती-उत्पादनाची पुनर्घटना व शेती-उत्पादनाचे घटक-क्षेत्र याबाबत नियोजन-मंडळाने जें विवेचन केले आहे तोच सरा महत्त्वाचा भाग आहे. याबाबत नियोजन-मंडळाने पुढील तीन प्रमुख उपाय सुचविले आहेत -

- (१) ग्राम-उत्पादन-मंडळांची स्थापना.
- (२) मोठ्या प्रमाणावरील नोंदलेली शेती (रजिस्टर्ड फार्म्स).
- (३) सहकारी शेतीची वाढ.

ग्राम उत्पादन मंडळ ही प्रामुख्याने सहा देगारी संस्था असून तिच्यावर प्रत्यक्ष उत्पादनाचे काम सोपविलेले नाही. विशिष्ट प्रमाणपेक्षा अधिक जमीन धारण करण्यास प्रतिबंध असू नये अशी जी नियोजकांची विचारसरणी आहे त्यांतूनच रजिस्टर्ड फार्म्सची - मोठी नोंदलेली शेती - करपना निघालेली आहे. आज अस्तित्वात असलेल्या मोठ्या जमीन-मालकांच्या शेतीची विभागणी करू नये एवढेच नव्हे तर त्यांच्या मालकीचे क्षेत्र आणखी वाढविण्यास त्यांस प्रतिबंध असू नये असें नियोजकांचें म्हणणें दिसतें. शेतीतील वाढती मॉडवलादारी इकडूकू कमी करण्याऐवजी नियोजन-मंडळाने मोठ्या विस्ताराच्या शेतीचा एक नवा वर्ग निर्माण करून त्यांना विशेष सवलती देण्याचें घोरण आंखलें आहे. उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीने विचार करतां या उपक्रमाची गुणवत्ता या नोंदलेल्या शेतीच्या प्रत्यक्ष चालणाऱ्या कामावर व त्यांच्या उत्पादन-योजनांवर सरकारचा ताबा कितपत राहिल आणि तो राहिला तरी हे नियंत्रणाचें व संचालकत्वाचें काम सरकारकडून किती कार्यक्षमतेने पार पाडलें जाईल, यावर अवलंबून आहे.

मालविकी व संस्करण यांजकडे दुर्लक्ष

परंतु अजून कांही नवें तरी अशा मोठ्या प्रमाणावरील शेतांची (रजिस्टर्ड फार्म्स) संस्था व त्यांच्या ताब्यातील एकंदर शेतजमिनीचें क्षेत्र यांची विशेष वाढ होण्याचें लक्षण दिसत नाही. म्हणून सहकारी शेतीमंडळांची वाढ करणें हाच एक शेती-उत्पादनाची पुनर्घटना करण्याचा प्रमुख उपाय उरतो. आज हिंदुस्थानामध्ये बहुतेक राज्यांतून आढळून येणाऱ्या सहकारी शेतीमंडळाया केवळ नांवाच्याच असून सऱ्या अर्थाने सहकारी शेती करणाऱ्या मंडळाया जवळजवळ अस्तित्वांत नाहीत असें म्हटल्यास बिलकुल अतिशयोक्ति होणार नाही. एवढेंच नव्हे तर सहकारी संघटनेच्या कार्यक्षेत्रांत सहकारी शेतीमंडळाया निर्माण करणें हे मोठें अवघड आहे असा अनुभव सर्वत्र आढळून येईल. जमिनीचे लहान लहान तुकडे एकत्र आणून त्यांतून एक सामुदायिक व सहकारी उत्पादन-संघटना निर्माण करणें हे अतिबिकट कार्य असून शेती-व्यवसायाच्या

पुनर्घटनेचे अनेक प्राथमिक उपाय योजल्यानंतर शेवटी करावयाचा हा उपक्रम आहे. शेती-उत्पादनाची संपूर्ण सहकारी संघटना निर्माण करण्याच्या आधी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल, त्याची उत्पादनपद्धति सुधारून कार्यक्षमता वाढेल याबाबत अनेक प्राथमिक उपाय योजता येण्यासारखे आहेत. शेतीमालाची विक्री व शेती-उत्पादनाचे संस्करण करून त्याचा तयार माल करण्याच्या (उदा. भात सहणे, हळद चोळणे, सरकी काढणे इ.) बाबतीत शेतकरी नेहमी दुसऱ्यांवर अवलंबून असतो. हे दोन्ही व्यवहार त्याच्या हातांत नसल्याने त्याचे नुकसान होऊन त्याच्या उत्पन्नात घट होते. आपल्या कष्टांचे योग्य फल मिळण्यास शेतकऱ्यास ही मोठी अडचण आहे. त्यामुळे शेतीमालास चांगले भाव येऊन बरकतीचा काळ आला तरी त्याचा फायदा शेतकऱ्यास फारसा मिळत नाही. शेतमालाची विक्री व उत्पादनाचा तयार माल करण्याचे हे मध्यस्थाचे धंदे करणारे व्यापारीच भाववाढीच्या परिस्थितीचा बराबरा फायदा उपटतात. गेल्या दहा वर्षांत असले मध्यस्थाचे धंदे करणाऱ्या लोकांची संपत्ति केवळ्या झपाट्याने वाढली यावरून याची सत्यता अनुभवास येईल. याच मध्यस्थ वर्गाच्या बहुविध हालचाली, ग्रामीण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत सरकारी नियंत्रण व संचलन कठीण करून सोडतात व त्यामुळे सहकारी पद्धतीचीहि तेथे वाढ होऊ शकत नाही. म्हणून या योजनेत योजनाकारांनी शेतीव्यवसायांत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असणाऱ्या शेतमाल-विक्री व शेती-उत्पादनाचा तयार माल करण्याच्या धंद्यांबाबत काहीच उल्लेख करू नये हे आश्चर्य आहे. सहकारी पद्धतीने हे धंदे करून अगर त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करून या धंद्यांची पुनर्रचना करणे अवश्य आहे याची जाणीव योजनाकारांस नसावी ही खेदाची गोष्ट आहे.

सहकारी पद्धतीस योग्य प्रारंभ

शेतीमालाची विक्री व शेतीउत्पादनाचा तयार माल करण्याच्या व्यवसायांची पुनर्रचना करण्यावर प्रथम भर देऊन मग शेती-पुनर्घटनेच्या कार्यक्रमास सुरुवात करणे योग्य ठरेल. काही ठराविक मुदतीत शेतीमालाची सर्व विक्री सहकारी संस्थांच्या हातांत येणे हे शेती-विकासाचे एक गमक म्हणतां येईल. तसेच शेती-उत्पादनाचा तयार माल करण्याच्या धंद्यांचेहि राष्ट्रीयीकरण करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. पुष्कळ ठिकाणी या धंद्यांतून गरजेपेक्षा जास्त भांडवल गुंतविल्याचे दिसून येते. तसेच हा धंदा करणारे कारखानदार पुष्कळ वेळा माल तयार करण्याच्या खर्चाची आकारणी वगैरेबाबत सहविचाराने व एकजुटीने वागत असतात. यामुळे त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक आहे व सुलभ आहे असे आढळून येईल. तसेच शेती-उत्पादनाच्या विक्रीच्या बाजारपेठांजवळच शेती-उत्पादनावर संस्करण करणाऱ्या धंद्यांची उभारणी होणे अवश्य आहे. शेती-पुनर्रचनेत ही बाब महत्त्वाची

आहे. शेतीमालाची संपादणी करून त्यांच्या किंमती वाढू न देण्याच्या प्रश्नासाठी या धंद्यांचा फार निकटचा संबंध असतो. योजनापूर्वक शेतीचा विकास साधावयाचा असल्यास या धंद्यांचे शक्य तितक्या लवकर राष्ट्रीयीकरण करणे अवश्य आहे. मोटार-बाह्रदुकीच्या धंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यास जी कारणे होती त्यापेक्षा कितीतरी सबळ कारणे या धंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यास आहेत. शेती-उत्पादनाचा तयार माल करण्याच्या धंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर व शेतमाल-विक्रीचा धंदा सहकारी संस्थांच्या हातीं आल्यानंतर शेतकऱ्यांची वैयक्तिक उत्पादनशक्ति वाढविणे सोपे जाईल व पुढे दळदळ सहकारी शेतीच्या दिशेने एकेक पाऊल टाकण्यासारखी परिस्थिति निर्माण करता येईल. म्हणून या मध्य-वरीच्या पायऱ्या ओलांडून एकदम सहकारी शेतीची भाषा बोलणे वस्तुस्थितीस धरून आहे असे वाटत नाही.

बेकारीचा यक्षप्रश्न

क्रिफायतशीर शेतीचे किमान क्षेत्र ठरवून व त्याप्रमाणे शेतीचे उत्पादक घटक सुधारून शेती-व्यवसायाची पुनर्रचना करण्याच्या कार्यक्रमास हात घालावयाचा म्हणजे शेतकऱ्यांच्या बेकारीचा प्रश्न लगेच निर्माण होतो. परंतु तो कसा सोडवावयाचा याचा नियोजन-मंडळाने झांझीच विचार केलेला नाही. शेती-उत्पादनाचे नवीन सुधारलेले घटक बनविताना शेतीचे असंख्य लहान लहान घटक एकत्र आणावे लागतील. त्यासुळे पूर्वीच्या वैयक्तिक मालकीच्या शेतीवर रावणाऱ्या लोकांपैकी बरेच लोक बेकार होणार ही गोष्ट निश्चित आहे. आज शेती-व्यवसायांत गुंतलेल्या या फाजील लोकसंख्येचा प्रश्न हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि विशिष्ट भागापुरता नसून तो सार्वत्रिक आहे. म्हणून शेतीची पुनर्घटना करताना निर्माण होणाऱ्या या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा नियोजन-मंडळाने उल्लेखही करू नये ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय !

नियोजनाचा अजब नमुना

औद्योगिक अगर यांत्रिक उत्पादनाबाबत नियोजन मंडळाच्या ज्या योजना आहेत त्या आता पाहू. बहुतेक सर्व मोठे यंत्रेयोग खाजगी मालकीच्या कक्षेंत राहावयाचे आहेत. त्यांच्या विकासाचा जो कार्यक्रम सुचविण्यांत आला आहे तो उद्योगपतीशीं आधी विचारविनिमय करून ठरविण्यांत आला आहे. अर्थात् त्यांत उद्योगपतींच्या विचारांचे व अपेक्षांचेच प्रतिबिंब उमटलेले आहे. नियोजनमंडळापुढील महत्त्वाच्या उद्दिष्टांच्या अगर विचारसरणीच्या अनुसारेने कांही हा कार्यक्रम ठरविण्यांत आला नाही हे स्पष्ट आहे. तेव्हा हा कार्यक्रम म्हणजे मुख्यतः येत्या पांच वर्षांत आपल्या मालकीच्या उद्योगांचे काय व्हावे, त्यांस कोणती स्थिति प्राप्त व्हावी, त्यांची वाढ कशी होऊ

शकिल, वाबद्दल मालकांनी बांधलेले अंदाज अगर त्यांच्या कल्पना, साचा सारांचा होय असे दिसते. असले हे विचित्र नियोजन म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्थेचा एकमेव हिंदी नमुना असेच मानावे छतिल ! नियोजनाची ही पद्धति मान्य केली तरी या यंत्रोयोगांच्या विकासाचा जो कार्यक्रम मांडण्यांत आला आहे तो कसा पुरा करावयाचा हा महत्त्वाचा प्रश्न राहतोच.

महत्त्वाचे अधिकार सरकाराकडे नाहीत

नियोजन मंडळाच्या औद्योगिक विकास-कार्यक्रमाच्या दोन प्रमुख बाजू आहेत. प्रथम विद्यमान यंत्रोयोगांच्या शक्तीचा पुरेपूर वापर करून उत्पादनवाढ करावयाची आहे. आजच्या बहुतेक यंत्रोयोगांतील विद्यमान यंत्रसामग्रीचा पुरेपूर वापर करून जेवढी उत्पादनवाढ योजिली आहे तेवढी त्या यंत्रोयोगांत भाणखी नव्या यंत्रसामग्रीची नियोजित भर घाढत होणार नाही पण हे अत्यक्ष घडून यावयाचे असेल तर सरकाराजवळ या यंत्रोयोगांवर कांही नियमनाचे अधिकार हवेत. उत्पादनाचे प्रकार निश्चित करणे व प्रत्येक कारखान्यांत ठराविक प्रकारांचेच उत्पादन करणे अशा पद्धतीच्या कांही योजना हव्या. परंतु नियोजन-मंडळाने खाजगी यंत्रोयोगांतील यंत्रशक्तीचा पुरेपूर वापर होण्यासाठी प्रत्यक्ष कोणते उपाय योजणे जरूर आहे याची आपल्या अहवालात विशेष चर्चा केलेली नाही. सरकारला यासंबंधी कोणते अधिकार राहतील याबाबत फक्त औद्योगिक विकास व नियंत्रण कायद्याचा (इंडस्ट्रियल रेग्युलेशन व कंट्रोल बिल) उल्लेख केला आहे. संसदेंत मंजूर होवून बाहेर पडलेले या बिलाचे स्वरूप पाहतां एकाद्या उत्पादन-योजनेची सक्तीने अमलबजावणी करण्यास पुरे पडतील एवढे अधिकार त्यांत दिलेले नाहीत असे आढळून येईल. नियोजनमंडळाच्या अहवालांत योजनेच्या उद्दिष्टांबाबत पुढील मजकूर आहे : “ आज खाजगी उद्योगांची जी रचना आहे त्यापेक्षा अगदी भिन्न अशी त्यांची नवी रचना करावी लागेल. आर्थिक व सामाजिक धोरणांतील उद्दिष्टे त्यांना मान्य करावयास लागतील एवढेच नव्हे तर आपले कामगार, उत्पादनाचा उपभोग घेणारी जनता व त्यांत भांडवल गुंतविणारे लोक या प्रत्येकाबाबत आपले कांही कर्तव्य आहे याची जाणीव त्यांक बाळगावी लागेल. राष्ट्रीय अर्थरचनेच्या इतर अंगांबरोबरच खाजगी उद्योगांचेहि धोरण नियोजन - कार्यक्रमांत बसेल असेच असले पाहिजे. सामाजिक गरजा पुऱ्या होऊन सर्वसामान्य जनतेचे समाधान होईल व राष्ट्रीय संपत्तीचा अपव्यय होणार नाही, तसेच कोणाचीहि छुवाळणूक होणार नाही व लाचछुचपतीलाहि धारा मिळणार नाही अशा रीतीनेच उद्योगपतींनी आपले उद्योग चालविले पाहिजेत.” परंतु योजनाकारांचे हे उद्दिष्ट सफल करण्यास खाजगी उद्योगांचे नियंत्रण व मार्गदर्शन करण्याचे महत्त्वाचे अधिकार

कोणत्याच कायद्यान्वये सरकारकडे सुपूर्त केलेले दिसत नाहीत. औद्योगिक विकास व नियंत्रण विलांतील सिलेक्ट कमिटीच्या 'दुरस्तीप्रमाणे कांही विशिष्ट धंद्यांतील उत्पादनांत घट आल्यास अगार त्याची प्रत बिघडल्यास सरकारला त्याची फक्त चौकशी करता येईल. ही चौकशी एका मध्यवर्ती औद्योगिक मंडळाने (सेंट्रल इंडस्ट्रियल बोर्ड) करावयाची असून त्या मंडळाच्या अहवाला-नंतर सरकारने त्याबाबत प्रत्यक्ष कोणते उपाय योजावयाचे तें त्या मंडळाच्या शिफारशीनुसार ठरावयाचें आहे. धंद्यांत उषड उषड अपप्रकार चालले असतील अगार धंद्याच्या व्यवस्थेंत फार गोंधळ माजला असेल अशाच कांही प्रसंगी या दीर्घसूत्री उपायांचा उपयोग होणार आहे. एकाद्या संबंध औद्योगिक व्यवसायाची पुनर्रचना करावयाची असल्यास किंवा त्यास जास्त कार्यक्षम करण्यास हे उपाय कुवकामी आहेत. योजनापूर्वक उत्पादन करण्याचा प्रयत्न करण्याचा कापडाच्या धंद्याबाबत युद्धकालीन व युद्धोत्तर भरपूर अनुभव आहे. उत्पादनाचें नियंत्रण तत्त्वतः मान्य करून तें प्रत्यक्षांत कापड-कारखानदारांनी पूर्णपणें डावललें, साखरेबाबत साखर-कारखानदारांच्या सहकार्यांचा आलेला अनुभव अनेक सरकारी अहवालांत तपशीलवार नमूद आहे. मागे कांहीहि झाले असलें तरी उद्योगपति यापुढे पूर्वीवेळा वेगळ्या रीतीने वागून सरकारशी सहकार्य करतील व याकरिता जरूर ती सत्ता अगार अधिकार सरकारला हातीं घेण्याची गरज भासणार नाही, असें ज्या नियोजकांस वाटतें त्यांना स्वतःच्या योजनांची फारशी कळकळ आहे असें म्हणतां येत नाही.

विकासालाचा कार्यक्रम बारगळण्याचा संभव

उत्पादन-सामर्थ्याची पूर्ण वाढ करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या महत्त्वाच्या उपायांची उणीव ज्या अहवालांत दिसून येत आहे, तेथे इतर बाबींचा विचार करतां योजनेची परिपूर्ति होईल अशी खात्री देणें अधिकच कठीण आहे. औद्योगिक विकास व नियंत्रण विलमंजूर झालें तरीहि त्याअन्वये सरकारला मिळणारे अधिकार प्रभावी ठरणार नाहीत. साधन-संपत्तीचा होणारा थोडासा अपव्यय थांबवितां येईल अगार अत्यंत गैरव्यवस्था आढळल्यास त्यावर कांही उपाय योजितां येतील. परंतु उद्योगधंद्याची कार्यक्षमता वाढून त्यांतून अधिक उत्पादन होईल अशी कोणतीहि तरतूद त्यामध्ये नाही. तसेंच उद्योगधंद्यावरील खाजगी मांडवली खर्चाचा जो तपशीलवार कार्यक्रम योजिला आहे त्याची अंमलबजावणी उद्योगपतींकडून सक्तीने करून घेतां येईल अशी कोणतीहि तरतूद त्यांत नाही. यावरून योजनेतील औद्योगिक विकासाला कायदा होण्यासारखी परिस्थिति असेल तेव्हा ही वाशा सफल होण्याचा संभव आणि तशी परिस्थिति नसल्यास ही सर्व योजनांच बारगळण्याचा दाट संभव आहे.

सरकारी अधिकारांचा संकोच !

एकंदर उत्पादनयोजनाच वस्तुस्थितीस कशी सोडून आहे हे विशेषतः लहान व घरगुती धंद्यांबाबतच्या उत्पादन-योजना पाहतां स्पष्टपणे नजरेस येण्यासारखे आहे. वर दर्शविल्याप्रमाणे लहान व घरगुती उद्योगांतील उत्पादन-व्यवस्थेचे संचालकत्व व मार्गदर्शन कार्यक्षमतेने करूं शकणे एवढ्यावरच या उद्योगांचा विकास अवलंबून नाही, तर त्यासाठी मोठ्या उद्योगधंद्यांचे उत्पादन व लहान आणि घरगुती उद्योगांचे उत्पादन यांच्या स्वतंत्र बाजारपेठा ठरवून देणे अत्यंत जरूरीचें आहे. अशा रीतीने परस्परांच्या स्वतंत्र बाजारपेठा ठरवून घ्यावयाच्या म्हणजे लहान व घरगुती धंद्यांतून आणि मोठ्या यंत्रोद्योगांतून कोणत्या जातीचा माल किती प्रमाणांत काढावयाचा हेहि ठरवून घेवें लागेल. तसेंच परदेशाहूनहि कोणत्या मालाची किती प्रमाणांत आयात करावयाची हेहि ठरवून घावें लागेल परंतु हे सर्व करण्यासाठी लागणारे अधिकार केंद्र सरकारला अगर राज्यसरकारांना देण्याबाबत नियोजन मंडळाच्या अहवालांत कसलाहि उल्लेख नाही. एवढेच नव्हे तर आपला योजना-कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी अशा कांही अधिकारांची अगर सत्तेची आवश्यकता आहे याची जाणीवहि नियोजन मंडळास असल्याचें दिसत नाही. इंडस्ट्रियल डेव्हलप-मेंट व कंट्रोल बिलावरील सिलेक्ट कमिटीच्या अहवालास श्री. विश्वनाथ दास यांनी जी भिन्न मतपत्रिका सादर केली आहे त्यांत त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे की या बिलाचें सिलेक्ट कमिटीच्या दुरुस्तीनंतरचें स्वरूप पाहतां राज्यसरकारांच्या उद्योगधंद्याबाबत असलेल्या अधिकारांची वाढ करण्याऐवजी त्यांचा संकोचच करण्यांत आला आहे.

किंमतविषयक धोरणाचा नीट विचार केला नाही

औद्योगिक मालाच्या किमतीबाबत कोणतें धोरण राहिल याचा विशेष विचार नियोजन-मंडळाने आपल्या अहवालांत केलेला नाही. शेती व औद्योगिक उत्पादनाचें परिणामकारक मार्गदर्शन-करण्याचें प्रमुख साधन म्हणजे परस्पर-संबद्ध असें किमतीचें धोरण होय ही गोष्ट नियोजनमंडळास मान्य आहे. परंतु औद्योगिक विकासास उपयुक्त असें किमतीचें धोरण ठरवितांना निर्माण होणाऱ्या महत्त्वाच्या अडचणींचा समितीने विचार करणे जरूर होतें. प्रमुख शेतीमालाच्या किमतीचा परस्परसंबंध निश्चित करतांना येणाऱ्या अडचणींचा वर उल्लेख केलाच आहे. औद्योगिक मालाच्या किमतीच्या परस्पर-संबंधाचा प्रश्न तर त्याहूनहि विकट आहे. औद्योगिक मालाच्या किमती ठरविण्याच्या प्रश्नाच्या दोन महत्त्वाच्या बाजू आहेत. निरनिराळ्या औद्योगिक मालाच्या किमतीची पातळी काय असावी हे प्रथम ठरविणें जरूर आहे.

चलनवाढीस आळा घालावयाचा तर औद्योगिक मालाच्या किमतीची पातळी जेवढी खाली आणतां येईल तेवढी आणणे जरूर असतें. ती वाढविणें अत्यंत विशेष जरूरीचें ठरल्याखेरीज अन्य ठिकाणीं ती कधीहि वाढविली जाऊं नये. उत्पादन-सर्च वाढलां असला तरी शक्य तेवढा तो आजच्या बर्ताळ्यांत अगर मुनाफ्यांत जिरवून टाकला पाहिजे.

परस्परविरुद्ध गोष्टी करण्याची भाषा

आपलें आर्थिक धोरण व्यवस्थित राखणाऱ्या बऱ्याच राष्ट्रांनी युद्धकालांत असल्या धोरणाचा अवलंब केला होता आणि आज शक्य-वाढीच्या कार्यक्रमामुळे निर्माण होणारें चलनवाढीचें संकट टाळण्यासाठीहि पुनः याच धोरणाची बहुतेक सर्व राष्ट्रांतून सक्तीनें असलवजावणी केली जात अस-त्याचें दिशुनं येत आहे. परंतु हिंदुस्थान सरकारनें मात्र १९४७ सालापासून याच्या अगदी विरुद्ध धोरण जाणूनबुजून स्वीकारलें आहे. किमती वाढविण्याची यशस्वी तरफदारी ज्या मालाच्याबाबत केली गेली त्यांच्या किमती वाढवून देण्यांत आल्या आहेत. ज्या औद्योगिक मालाच्या किमती नियांत्रित केल्या होत्या त्या उद्योगधंद्यांच्या मागांचे वाढलेले भाव व त्या धंद्यांनी भिळवि-लेल्या नफ्यांचें प्रमाण लक्षांत आणलें म्हणजे या विधानाची सत्यता पटेल. औद्योगिक वाढ करण्यास उद्योगपतींना स्फुरण चढावें यासाठी हें धोरण स्वीकारलें असें कदाचित् सांगण्यांत येईल. असें असेल तर सरकारां धोरण परस्परविरोधी नव्हे काय ! एकीकडे उद्योगपतींना उत्तेजन देण्यासाठी किमतवाढ करावयाची व त्याबरोबरच चलनवाढीस आळा घालण्याचीहि भाषा-बोलावयाची या गोष्टी विसंगत नव्हेत काय !

केवळ भावनियंत्रणानें काय साधेल ?

औद्योगिक मालाच्या किमतीचें नियंत्रण करण्याच्या प्रश्नाची दुसरी महत्त्वाची बाजू म्हणजे किमत-नियंत्रणाचीं संबद्ध असें मालाचें ठराविक उत्पा-दन घडवून आणणें. ज्या वेळीं एका विशिष्ट प्रकारच्या उपभोग्य वस्तूचें उत्पादन वाढावें अशी नियोजन-मंडळाची अपेक्षा असते त्यां वेळीं त्या वस्तूचा अगर मालाचा समाजांतील विशिष्ट वर्गामध्ये होणारा खप वाढेल व विशिष्ट वस्तु विशिष्ट किं-मतीस त्यांना मिळू शकेल असें धरून तें आपली योजना आंखतें असें मानणें जरूर आहे परंतु कापडाच्या किमत-नियंत्रणाचा युद्धकालीं झालेला अनुभव लक्षांत घेतां अशी कांही योजना कार्यक्षम व यशस्वी होऊं शकेल असें दिसत नाहीं. कापडाच्या उत्पादनाचे प्रकार शेंकड्यांनी आहेत; या सर्वांच्या उत्पादनाचें प्रमाण केवळ भाव-नियंत्रणाने साधणें दुरापास्त आहे. कापसाच्या भावाची चढउतार, निरनिराळ्या उत्पादकांची निरनिराळ्या प्रकारांतील कार्य-

क्षमता आशा अनेक गोष्टींवर निरनिराळ्या प्रकारांच्या उत्पादनांत फरक सारखे पडणार. केवळ किमतीच्या फरकावर विसंबलें असतां ज्यास गिऱ्हाइकी नाही आशा माल्याचें उत्पादन कसें फाजिल वाढूं शकतें याबाबत कापडबाजारातील अनुभव सर्वांच्याच पाहण्यांतले आहेत. एवंच निव्वळ किमतीचें नियंत्रण करून उत्पादनाचा इष्टांक गाठण्याची खात्री शेती-उत्पादनाच्या बाबतीतहि फारच थोडी आहे पण तेवढीहि खात्री औद्योगिक उत्पादनाचे इष्टांक गाठण्याच्या बाबतीत नाही !

उत्पादनयोजनेचे सामाजिक परिणाम

योजनेचें समीक्षण करण्याचा तिसरा महत्त्वाचा दृष्टिकोन म्हणजे या योजनेमुळे घडून येणाऱ्या सामाजिक परिणामांचा विचार करणें. प्रजासत्ताक भारताच्या राज्यघटनेंत दिलेले आदेश परिपूर्ण करावेत या हेतूने हां योजनेचा आराखडा तयार करण्यांत आला आहे असा नियोजन-मंडळाचा दावा आहे. हें ल्यांचें म्हणणें कितपत यथार्थ आहे तें आपण पाहूं. नियोजकांकडून याबाबत एक बचावाचा मुद्दा पुढे आणला जाण्याचा संभव आहे. तो असा की, ही पहिली पंचवार्षिक योजना प्रामुख्याने उत्पादन-योजना असून या योजनेप्रमाणे उत्पादनाची बरीचशी वाढ झाल्यानंतरच मग विशिष्ट सामाजिक उद्दिष्टांची कशी परिपूर्ति करावयाची याची आंखणी पुढच्यां योजनेंत करतां येईल. परंतु उत्पादन-योजना व विभाजन-योजना यांत असा भेदाभेद सुळांत करतांच येत नाही. कोणतीहि उत्पादन-विकास-योजना समाजाच्या विशिष्ट उत्पादक-रचनेवर आधारलेली असते. विकास-योजनेप्रमाणे जसजशी उत्पादनाची व उत्पादन-शक्तीची वाढ होत जाते तसतसें विद्यमान रचनेतील महत्त्वाच्या आर्थिक व सामाजिक घटकांचें सामर्थ्यहि वाढत असतें. ज्या उत्पादन-व्यवस्थेंत विशिष्ट हितसंबंधी अगर सत्ताधारी गटांचें प्राबल्य आहे तेथे उत्पन्नाच्या वाटणीचा अगर सामाजिक परिमाणांचा विचार न करतां उत्पादन-योजना आखली गेल्यास विद्यमान सत्ताधार्यांचें आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सामर्थ्य वाढत जाऊन वाढत्या उत्पादनाचा वाढता वाटा त्यांजकडे जातो ही गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. म्हणून विभाजन-व्यवस्थेचा योग्य विचार न करणारी उत्पादन-योजना अमलांत आल्यास कालांतराने सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी दुसऱ्या योजनेची आवश्यकता होणार आहे. याकरिता त्या करणें हें सोपें न होतें उलट अधिकाधिक विकटच होणार आहे. याकरिता त्या उत्पादनयोजनेच्या कालमर्यादेंतच घटनेतील सामाजिक उद्दिष्टांची परिपूर्ति कशी होईल इकडे लक्ष देणें अवश्य आहे. शिवाय योजनाकारांच्या आशा-अपेक्षेप्रमाणे बहुसंख्य जनतेचा योजनेविषयी उत्साह वाढून ती यशस्वी करण्यास तिचें सहकार्य मिळवावयाचें असल्यास योजनेमुळे समाजातील आर्थिक विषमता कमी

होऊन अधिक न्याय्य व समान अशी समाजरचना निर्माण होईल याची खात्री तिला पटणे जरूर आहे.

दिशासूल करणारे मोघम विधान

विकास-योजनेमुळे वाढणाऱ्या संपत्तीची व उत्पन्नाची वाटणी समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांत कशी होण्याचा संभव आहे याचा विचार केल्यास सामाजिक परिणाम काय होतात हे कळण्यासारखे आहे. शेतीमालाच्या अलीकडे वाढलेल्या किमतीमुळे समाजाच्या विस्तृत क्षेत्रांत संपत्ति विखुरली असे विधान नियोजन-मंडळाने आपल्या महवालांत अनेक ठिकाणी केले आहे. त्यांचे हे विधान प्रत्यक्ष कोणत्या माहितीवर आधारले आहे अगर या त्यांच्या म्हणण्याचा नक्की अर्थ काय हे कळण्यास साधन नाही. शेती-मालाच्या किमती व औद्योगिक मालाच्या किमती यांचा गेल्या दहा वर्षांतील परस्परसंबंध १९३० सालानंतरच्या जागतिक मंदीच्या काळांत आढळून येणाऱ्या त्यांच्या परस्परसंबंधापेक्षा निराळा आहे एवढाच ह्या विधानाचा आशय असेल तर कांही हरकत नाही. पण, दोन महाशुद्धांच्या दर-म्यानच्या काळांत समाजामध्ये उत्पन्नाची वाटणी होत होती त्यापेक्षा अधिक समानतेच्या दिशेने ती आता होत आहे असा जर त्याचा अर्थ असेल तर मात्र हे विधान संदिग्ध आहे. उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून अशा अर्थाचे विधान करण्यास कोणताच आधार असल्याचे दिसून येत नाही. तसेच समाजाच्या विस्तृत क्षेत्रांत उत्पन्न अगर संपत्ति विखुरली गेली या परिभाषेमुळे कांही नैसर्गिक अगर दिशाभूल होण्याचाहि संभव आहे. मंदीच्या काळांत शेतकरीवर्गाची जी अत्यंत हलाखीची परिस्थिति झाली होती ती थोडी आता सुधारली आहे हे खरे. परंतु समाजाच्या दोन अंगापैकी अगर विभागपैकी (शेती-विभाग व औद्योगिक विभाग अगर नागर व ग्रामीण विभाग) एका विभागाची परिस्थिति थोडी सुधारली तरी त्यामुळे एकंदर समाजाच्या विस्तृत क्षेत्रांत उत्पन्नाची अगर संपत्तीची पसरण झाली असे म्हणता येत नाही. तसेच मंदीच्या काळापेक्षा शेतकरीवर्गाची परिस्थिति सुधारली याचा अर्थ या सुधारणेचे परिणाम सर्व प्रदेशांतील शेतीवर सारखे विखुरले अगर दर प्रदेशांतील शेतकरीवर्गाच्या सर्व थरांत ते सारखे दिसून आले असा करता येत नाही. समाजाच्या औद्योगिक अगर नागर विभागांतील संपत्तीच्या वाटणीची विद्यमान धाटणी कशी आहे याबद्दल नियोजनमंडळाने कांहीच विवेचन केले नाही आणि शेती अगर ग्रामीण विभागांतील संपत्तीच्या वाटणीबाबत जी चर्चा केली, ती बरील प्रकारची आहे !

किंमतवाढीने कोणाचा फायदा झाला ?

शेती-मालाच्या किमती वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या कुर्जबाजारापणावर काय परिणाम घडून आला याबद्दल अलीकडे कांही विभागाची चौकशी करण्यात आली

आहे. त्यावरून सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, ज्या शेतकऱ्याजवळ स्वतःची गरज भागवून विकण्यास बराच माल उरत असे व जो महत्त्वाची न्यायारी पिके काढत असे स्थालाच या भाववाढीचा विशेष फायदा झाला आहे. यामुळे विशिष्ट प्रदेशातील शेतकऱ्यांचेच उत्पन्न बरेच वाढल्याचे दिसून येते; आणि ज्या प्रदेशांत ते वाढले तेथेहि मोठ्या शेतकऱ्यांचेच वाढले असून बहुसंख्य शेतकऱ्यांचा विशेष फायदा झाला असे आढळून येत नाही. वाढलेल्या किमतींचा अगर किमतींच्या परस्परसंबंधातील बदलाचा फायदा ध्यावयाचा झाल्यास शेती-उत्पादन विशिष्ट प्रकारचे व कार्यक्षेत्र मोठे असावे लागते. शिवाय किमत-वाढीमुळे मिळालेल्या संधीचा फायदा घेण्यास शेतकऱ्यास खेळत्या भांडवलाचा भरपूर पुरवठा उपलब्ध व्हावा लागतो.

बिनकिफायतीची लहान प्रमाणावरील बहुसंख्यांची शेती हा आजच्या भारतीय आर्थिक जीवनाचा गाभा आहे. बाहेरून कांही मदत झाल्याखेरीज किमत-वाढीसारख्या घटनांचाहि हे बहुसंख्य सहसा फायदा घेऊ शकत नाहीत. तेव्हा ज्यायोगे त्यांच्यापर्यंत परिणाम निश्चित पोंचतील असे विशेष प्रयत्न केल्याखेरीज कोणत्याहि भांडवली संचांच्या कार्यक्रमाचा अगर विकास-योजनेचा असंख्य गरीब शेतकऱ्यांना कांहीच उपयोग होणार नाही.

भांडवलपुरवठ्याबाबत ढोबळ व अस्पष्ट शिफारशी

बिनकिफायतीच्या लहान प्रमाणातील शेतीच्या मूलभूत प्रश्नाकडे नियोजन-संबळाने दुर्लक्ष केले आहे याचा उल्लेख वर केलाच आहे. शेतीस भांडवलाचा पुरवठा करण्याचा प्रश्नहि उत्पादनश्रेणीसारखा महत्त्वाचा आहे. नियोजनसंबळाने या प्रश्नाची चर्चा केली आहे, परंतु त्याबाबतच्या त्यांच्या शिफारशी अत्यंत अस्पष्ट व ढोबळ आहेत. मागासलेल्या शेतीच्या प्रदेशांना व दरिद्री शेतकरीवर्गाला भांडवलाचा पुरवठा करून त्यांची स्थिति सुधारण्याच्या प्रश्नाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलेले आहे; एवढेच नव्हे तर जो थोडा पतदार शेतकरीवर्ग त्यालाहि भांडवलाचा पुरवठा निश्चित होऊ शकेल अशी कोणतीहि स्पष्ट योजना सुचविलेली नाही. ग्रामीण भागात भांडवलाचा पुरवठा करण्यास उपयुक्त अशी संघटना अगर व्यवस्था कशी निर्माण करता येईल एवढीच या प्रश्नाची व्याप्ति नाही. कांही राज्यांतून अशी संघटना निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालूच आहेत, परंतु ते यशस्वी झाल्यास हलक्या व्याजाच्या दराने भरपूर पैशाचा पुरवठा सर्व शेतकऱ्यांस कसा करावयाचा हा प्रश्न लगेच उभा राहणार आहे. सहकारी बँकांना एवढ्या मोठ्या भांडवलाचा पुरवठा ताबडतोब करणे शक्य नाही आणि रिसर्व्ह बँकेकडून जी मदत होणार ती फक्त पीक-कर्जापुरतीच आहे. म्हणून भांडवलाचा साठा करणाऱ्या देशातील इतर संस्थांच्या व व्यक्तींच्या हातातलil पैशाचा उपयोग करून शेतकऱ्यांस सहकारी

संस्थांमार्फत मांडवल पुरविण्याची योजना आखली पाहिजे. याच्या उलट खाजगी व्यापारी बँकांना व इंपिरियल बँकेला त्यांचे ग्रामीण भागातील व्यवहार वाढविण्याकरिता सरकार आज पैसाची मदत देण्याचा विचार करीत आहे. यावरून सरकारच्या आर्थिक धोरणाचा कल कळून येत आहे. इंपिरियल बँकेचा व्यवहार वाढविण्यास सरकार अनेक वर्षे मदत करीत आले आहे. आजही त्या बँकेत सरकारची बरीच शिल्लक ठेवली जाते. या सर्वांचा फायदा त्या बँकेच्या खाजगी भागीदारांसच झाला व होत राहणार.

या बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून शेती-उत्पादनास व शेतीमालाच्या व्यापा-
रास आवश्यक ते मांडवल पुरविण्याची रिसर्व्ह बँक व इंपिरियल बँक यांची एक
सार्वदेशिक जोडयोजना आखणे जरूर आहे.

केंद्रीकरणाची अपप्रवृत्ति

पाटबंधाऱ्यांच्या प्रमुख योजनांचा ज्या प्रदेशांना फायदा मिळणार आहे तेथील अर्थव्यवस्था अगार समाजरचना पुढे कशी होईल, याबाबत नियोजन-
मंडळाने विशेष विचार केलेला दिसत नाही. वर केलेल्या विवेचनावरून काल-
व्यांचा फायदा साहजिकपणे प्रथम तरी थोडे मोठे शेतकरीच घेतील हे उघड
आहे. पुढे ही एकंदर प्रवृत्ति केंद्रीकरणाची राहणार व तीस प्रतिबंध करण्याचे
विशेष प्रयत्न केले नाहीत तर तीस आळा बसण्याचाहि संभव नाही.
यासंबंधात योजनेमध्ये मुंबई राज्यातील पाणीपट्टीचा (इरिगेशन सेस)
उल्लेख करण्यांत आला आहे. मुंबई राज्यातील या पट्टीचे स्वरूप केवळ एक
जादा कर एवढेच आहे. पाणीपुरवठ्यामुळे होणाऱ्या विशिष्ट घटनांचा विचार
करण पट्टीची योजना झालेली नाही. शहरविकास योजनेपोटी जशी सुधारणा-पट्टी
आकारली जाते तसेच या कराचे स्वरूप आहे. पाटबंधाऱ्यांचा कोणत्याहि नव्या
योजनेमुळे निर्माण होणारा पहिला प्रश्न म्हणजे कालव्याखाली भिजणाऱ्या जमि-
नीची स्थानिक श्रीमंत शेतकऱ्यांकडून अगार परस्य मांडवलदारांकडून मरमसाट
किंमतीस मागणी व त्यामुळे एकंदर जमिनीची किंमतवाढ. असल्या व्यवहारांचा
परिणाम बहुतेक अक्षेरिस जमिनीच्या केंद्रीकरणांत होतो. या प्रवृत्तीवर पाणीपट्टी
आकारण्याचा कांहीच परिणाम होऊ शकत नाही. उलट या कराच्या बोजामुळे जमि-
नीस चांगली मागणी आल्यास लहान जमीनमालक ती विकण्यासच प्रवृत्त होण्याचा
संभव असतो. पाटबंधाऱ्यांच्या मुख्य योजनेबरोबरच त्यास पूरक अशा दुसऱ्या
योजना द्वार्ती घेतलेल्या नसल्यामुळे दुसरा प्रश्न निर्माण होतो तो गरीब व अननुभवी
शेतकऱ्यांच्या नवीन पाण्याचा उपयोग करण्याच्या असमर्थतेचा. सध्याच्या लहान
शेतकऱ्यांना नागायती शेतीचे शिक्षण देणे व त्याबरोबरच या शेतीच्या वाढत्या
सर्वांस मांडवलाचा पुरवठा करणे अशा स्वरूपाच्या पूरक योजनांची मुख्य योजने-

बरोबरच आंखणी होणे जरूर आहे. ही व्यवस्था न झाल्यास मोठ्या शेतकऱ्यांचे अगर बाहेरच्या भांडवलदारांचे आक्रमण होऊन लहान शेतकरी आपल्या शेती-बऱून काढले जाण्याचा दाट संभव आहे. याने संपत्तीचे केंद्रीकरण होतं व काल-व्याच्या प्रदेशांत विशेष तऱ्हेचे सामाजिक झगडे सुरू होतात. सामाजिक व अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा विचार न करता आर्थिक विकासाची योजना आंखल्यास संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊन सामाजिक झगडे कसे निर्माण होतात याची कल्पना महाराष्ट्रातील प्रमुख पाटबंधाऱ्याखालच्या प्रदेशांतील अनुभवावरून येण्यासारखी आहे.

लहान शेतकऱ्यांचे उच्चाटन !

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनाहि या प्रवृत्तीची अंधुक कल्पना होती. म्हणून त्यांनी कालव्यांच्या प्रदेशांत पाणीवांटप करण्याच्या पद्धतीत पाणी मिळण्याच्या हक्काची ठराविक काळांनं फेरतपासणी करण्याची व्यवस्था केली होती. पाणी मिळण्याच्या हक्काचें फाजील केंद्रीकरण होऊं नये असा यांत उद्देश होता. अज्ञानामुळे अगर भांडवली खर्चाचें सामर्थ्य नसल्यामुळे कालव्यांच्या सुरुवातीच्या काळांत ज्या लहान शेतकऱ्यांना पाण्याचा फायदा घेतां आला नाही किंवा पुढे मंदीमुळे ज्यांना पाणी सुोडावें लागलें त्यांना स्थिति सुधारण्यास थोडें पाणी पुन्हा घेतां थोंवें या उद्देशानें ही तरतूद केली होती. परंतु प्रस्तुतच्या मुंबई सरकारच्या पाटबंधारा-खात्याचें अलीकडील धोरण ब्रिटिश सरकारपेक्षांहि प्रतिगामी बनल्याचें दिसून येत आहे ! १९५२ सालीं पूर्वी ठरल्याप्रमाणे महाराष्ट्रांतलं काही प्रमुख कालव्यांचे पाणी मिळण्याच्या हक्काबाबत फेरवांटणी व्हावयाची आहे पण हें फेरवांटप करतांना सध्याच्या सरकारने असें धोरण जाहीर केलें आहे की गेल्या सहा वर्षांत ज्यांना पाणी मिळत होतें तेवढ्यांतच पाणी पुन्हां वाटलें जाणार. ज्यांना पाणी मिळण्याचे हक्क आज नाहित म्हणजे ज्यांनी पाणी गेल्या सहा वर्षांत घेतलें नाही अशा लहान शेतकऱ्यांनी पाणी मिळण्यासाठीं केलेले अर्ज या धोरणाजुसार स्वीकारण्यांतच आले नाहित ! मोठ्या शेतकऱ्यांचें उत्पादन जास्त होतें म्हणून त्यांनाच पाणी देणें जरूर आहे असें या धोरणाचें कदाचित् समर्थन केलें जाईल. अर्थात् असें समर्थन करण्यास सबळ असा प्रलक्ष कोणताच पुरावा नाही; कारण दोन एकरांच्या क्षेत्रांत उत्पाजें जें दर एकरी सरासरी उत्पादन होतें त्यापेक्षां चाळीस एकरांतील उत्पादन नेहमीच जास्त असतें असें दिसून येत नाही. परंतु तें जास्त असतें असें एक वेळ जरी मानलें तरी या धोरणाचा खरा अर्थ लहान शेतकऱ्यांचें उच्चाटन करून फक्त मोठ्या शेतकऱ्यांना जगूं द्यावयाचें असा स्पष्ट होतो हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. मग ज्याअर्थी मोठ्या शेतकऱ्यांकडूनच अधिक उत्पादन होणार त्याअर्थी विकाशयोजनेवरील सर्व खर्च

मोठ्या शेतकऱ्यांचीच संपत्ति, सामर्थ्य व कायंक्षेत्र वाढविण्यास कारणीभूत होणार हे उघड झाले.

सरकारी खर्चाने श्रीमंतांची श्रीमंती वाढणार !

मुंबई सरकारच्या पाटबंधार्या - मंत्र्यांनी उघड दर्शविण्याइतका श्रीमंतांचा पंक्षपात जरी सर्व सरकारी धोरणांत झाला नाही तरीहि जेथे बहुसंख्य शेतकरीवर्गांत दारिद्र्य व अज्ञान सर्वत्र पसरले आहे अशा हिंदुस्थानसारख्या आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या देशांत कोणत्याहि विकासयोजनेची स्वाभाविक परिणति समाजांतील संपत्तीची व प्राप्तीची विषमता वाढविण्यांत होणार हे शहीत धरून चालले पाहिजे. ब्रिटिश राजवटीतील अनिर्बंध अर्थव्यवहाराच्या अनुभवावरून हे अनुमान स्पष्ट निघते. या जोरदार स्वाभाविक प्रवृत्तीचा प्रतिरोध करण्याचा कोणताहि उपाय नियोजन मंडळाने आपल्या शेतीविषयक नियोजनांत सुचविलेला नाही किंबहुना ही प्रवृत्ति निल आहे हे नियोजन मंडळाच्या लक्षांतच आलेले दिसत नाही. नियोजन मंडळाच्या रजिस्टर्ड फार्मर्स (नोंदलेल्या शेती)च्या योजनेंत मोठे भांडवलदार शेतकरीच समाविष्ट होणार ही गोष्ट उघड आहे. सरकारकडून सर्व तांत्रिक मदतीचा व साधनांचा पुरवठा त्यांना होणार. या सरकारी धोरणामुळे व सरकारी पैशाच्या व्ययामुळे त्यांचे उत्पादनसामर्थ्यहि वाढणार, पण या वाढलेल्या उत्पादनसामर्थ्यामुळे त्यांची जी प्राप्ति वाढणार तिची वाटणी कशी होणार याचा विशेष खुलासा योजनेंत आढळत नाही. आपल्या शेती-उत्पादनाचा बराच भाग त्यांना सरकारला योग्य किमतीस विकावा लागेल एवढाच उल्लेख योजनेंत आढळतो. पंचवार्षिक योजनेतील बराचसा सरकारी खर्च पाटबंधार्यांवर होणार असून या खर्चाचे फायदे साहजिकच कांही थोड्या प्रदेशांस मिळणार आहेत आणि त्या प्रदेशांतून या योजनांचा विशेष फायदाहि कांही थोडे संपन्न लोकच घेऊ शकणार. वर सांगितलेच आहे की, शेती-मालाची विक्री व शेती-उत्पादनाच्या मालाचे रूपांतर करण्याच्या धंद्याविषयी नियोजन मंडळाने विचार केलेला नाही. ग्रामीण विभागांत हे धंदे करणारे लोक शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करीत असतात; यामुळे त्यांचे नियमन करणें हा कृषिविकास-योजनेचा महत्त्वाचा भाग समजला पाहिजे. एवंच समाजाच्या कृषिविषयक अंगाच्या नाबर्तीत घटनेंत उद्घोषिलेल्या सामाजिक उद्दिष्टांचा पत्र नियोजकांनी पूर्णपणे उपेक्षिला आहे.

धीजवापराची आखणी नाही

बहुतेक पाटबंधार्यांच्या योजनेंत विदुच्छक्ति निर्माण करण्याची तरतूद आहे. या व अन्य प्रकारें निर्माण होणाऱ्या विदुच्छक्तीचा वापर कोडे व कथा करावयाचा याची आखणी योजनेंत केलेली नाही हे मागे सांगितलेच आहे. पाणी-

पुरवळाच्या व इतर शेतीच्या कामासाठी फक्त मोठे शेतकरीच विजेचा साजगी वापर करू शकतील. वीज विकत घेण्याइतकं ज्यांचे आर्थिक सामर्थ्य असेल त्या शेतकऱ्यांमध्येच विजेचा साजगी खप होणार. विजेच्या उत्पादनामुळे औद्योगिक क्षेत्रांत केंद्रीकरण होण्याचा संभव कसा आहे हे मागे निवेदिले आहे. घटनेतील सामाजिक उद्दिष्टांची परिपूर्ति करावयाची असेल तर यंत्रोद्योगांचे केंद्रीकरण होणू न देतां मोठ्या क्षेत्रावर विजेच्या वापराची पध्दत होईल अशा रीतीने हेतुपुरःसर पूर्वयोजना आखणें अवश्य आहे. याचा अर्थ लहान लहान उद्योगघांणांना उत्तेजन ज्यायोगें मिळेल असेच विजेच्या वापराबाबत घोरण ठरवावें लागेल. वासाठी वीजनिर्मितीच्या योजना व त्या अनुरोधाने उभारावयाचे यंत्रोद्योग, त्यांचे परिमाण, व त्यांची स्थाने यांची तपशीलवार आखणी आधी केली जाणें अवश्य आहे आणि हे करावयाचें तर मागे सांगितल्याप्रमाणे लहान यंत्रोद्योग व मोठे यंत्रोद्योग यांच्या क्षेत्रसंदाहि आधी ठरविल्या पाहिजेत. अर्थात नांतील कसाचाच नियोजन मंडळाने विचार केलेला नाही.

शयोगांचें व वस्तीचें वाढतें केंद्रीकरण

यंत्रोद्योगांच्या प्रदेश व स्थळ-विभागणीबाबत योजनेंत कोठेहि उल्लेख आढळत नाही. महायुद्धोत्तर नेमलेल्या विशिष्ट उद्योगमंडळांनी (इंडस्ट्रियल पॅनेल) ज्या योजना आखल्या आहेत त्या अनुरोधाने त्यांची उभारणी व्हावयाची असली तरी तेवढ्याने आगणार नाही; कारण या मंडळांनी केवळ एकेकट्या उद्योगाबाबत विचार केला होता. एकंदर व्यावसायिक लोकसंख्येच्या राष्ट्रीय वांटणीच्या दृष्टीने यांच्या शिफारशी झालेल्या नाहीत. मुंबई व कलकत्यासारख्या शहरांतून उद्योग-घंटांचें फाजील केंद्रीकरण झाल्यामुळे जे गंभीर स्वरूपाचे सामाजिक व आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यांकडे तरी विशेषतः नियोजन मंडळाने लक्ष पुरवावयास हवें होतें. विशिष्ट राज्य-सरकारांनीहि या शहरांमध्ये होणारं उद्योग-घंटांचें वाढतें केंद्रीकरण थांबविण्यासाठी कांही केले नाही. उल्ट मुंबई सरकारने मुंबई शहराच्या परिसरांतच महायुद्धोत्तर आपखी यंत्रोद्योगांची वाढ होण्यास उत्तेजन दिलें असून उल्हास खोऱ्यातील ज्या पाण्याचा उपयोग शहराभोवती अत्यावश्यक नागाथती पिकांचा पट्टा निर्माण करण्याकडे करावयाचा तें कृत्रिम रेशमासारख्या कारखान्यांस वाढून सर्व दृष्टींनी आधीच विकट झालेल्या परिस्थितीत अधिक भर घातली आहे. हे घोरण समाजदृष्ट्या किती महत्त्वाचे आहे याची कल्पना या दाट वस्तीच्या शहरांतून राहत्या घरांच्या किंबहुना साऱ्या मनुष्य-निवाऱ्याच्या प्रश्नाचें सद्यःस्वरूप काय आहे यावरून येईल. विकास-योजनेतील सामाजिक क्षेत्रांत होणारा सर्व मोठा खर्च या मोठ्या औद्योगिक शहरांतील घर-नांघणीवर होणार आहे ! या शहरांतील कामगारवस्तीस

घरें पुरविण्याचा प्रश्न एवढा अफाट आहे की, कितीही मोठ्या रकमा खर्च केल्या तरी तो सुटणें शक्य नाही. सद्यःस्थितींतून खरा, खात्रीचा व मूलगामी असा एकच उपाय आहे; तो म्हणजे या मोठ्या शहरांची आणखी वाढ ताबडतोब थांबवून तेथे केंद्रित झालेल्या लोकवस्तीपैकी बराच भाग जेथे घरांचा पुरवठा थोडक्या खर्चात होऊं शकेल व जेथील राहणी अधिक आरोग्यकारक असेल अशा निरनिराळ्या ठिकाणी शक्य तितक्या लवकर हलविणें हा होय.

मागासलेल्या भागांचा विकास कसा होणार ?

विद्युच्छक्तीच्या वापराच्या दृष्टीनेहि औद्योगिक विकेंद्रीकरणाचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. उद्योगधंद्यांची ठिकाणिकाणी विखरून उभारणी करण्याचें धोरण बुद्धिपुरःसर आखलें नाही तर वाढणाऱ्या विजेचा उपयोग आजच्या औद्योगिक केंद्रांनाच होऊन उद्योगधंद्यांचें अधिक केंद्रिकरण होत जाईल. नवीन विद्युच्छक्तीचा उपयोग अन्य ठिकाणीं न योजल्यास ती विद्यमान औद्योगिक केंद्राकडेच जाईल व त्या केंद्रामध्ये तिचा चटकन वापर होऊन ती नंतर इतरत्र अनुपलब्ध होईल. नवीन उद्योगांची कोठे उभारणी करावयाची याची तपशीलवार आखणी करून सरकारी नियमनाने त्याची अंमलबजावणी करण्याचें धोरण असलें तरच नवीन विद्युच्छक्ति निर्माण करण्यांत कांही अर्थ आहे. अशी कांही पूर्वयोजना नसतांना जी नवी विद्युच्छक्ति निर्माण होईल, ती उद्योगधंद्यांचें केंद्रिकरण वाढविण्यासच कारणीभूत होईल. खाजगी उद्योगांवर कोणत्याहि प्रकारचें होण्याकडे सहज प्रवृत्ति असते. नसल्यास मोठ्या शहरांतूनच त्यांची उभारणी होण्याकडे सहज प्रवृत्ति असते. उद्योगपतींचा वर्ग मागासलेल्या भागांचा विकास बुद्धिपुरःसर करण्याची कामे गिरी पत्करत नाही; कारण अशा मागासलेल्या भागांत उद्योगांची उभारणी केल्यास विशेष फायदा मिळेल असें नसतें. मागासलेल्या भागांचा विकास कसा साधावयाचा व उद्योगधंद्यांची उभारणी कोठे होऊं द्यावयाची याविषयीच्या योजनांचा अभाव ही या पंचवार्षिक योजनेंत आढळून येणारी आणखी एक महत्त्वाची उणीव आहे.

श्रीमंतांच्या श्रीमंतीत आणखी भर !

बरील महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे ही पंचवार्षिक योजना अर्थ-शक्तीचें केंद्रिकरण होण्याच्या विद्यमान प्रवृत्ति कायम राखून आधीच श्रीमंत असणाऱ्या वर्गाची व प्रदेशाची श्रीमंती आणखी वाढविण्यास कारणीभूत होईल. खासगी उद्योगाबाबत जें सरकारी धोरण आहे त्यामुळे ह्या प्रवृत्तिस जोर चढत आहे. पंचवार्षिक योजनेंत सर्व मोठे उद्योगधंदे खाजगी मालकीच्या कक्षेंतच राहावयाचे आहेत; आणि त्याबरोबरच या उद्योगधंद्यांची वाढ व्हावी यासाठी संरक्षक जकातीचें धोरण व सरकारी मदतीच्या इतर सर्व योजना चालूच राहणार आहेत. याखेरीज स्वतः सरकार अगर सिंडिस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन-

सारख्या निसरकारी संस्था सर्वांत मोठ्या उद्योगांना, त्यांचे उत्पादन व उत्पादन-क्षमता वाढावीत म्हणून, बऱ्याच मोठ्या मॉडवलाचा पुरवठा करणार आहेत. उद्योगपतींनी बचत करावी व आपल्या उद्योगांची वाढ करण्यास त्यांच्या जवळ मॉडवलाची कूस राहावी या उद्देशाने १९४७ सालापासून सरकारने इन्कमॅटॅक्स-सुपरटॅक्समध्ये सूट देण्याचे व उद्योगधंद्यांना सतत सवलती देण्याचे धोरण स्वीकारले आहे परंतु या उद्योगांच्या विकासाची कोणतीही मोठी योजना आखतांना पुनः सहकारी मॉडवलावरच विसंबून राहण्याची पाळी यावी हे चमत्कारिक आहे! १९४७ सालापासून उद्योगपतींना सतत सवलती देण्याचे धोरण किती यशस्वी झाले हे यावरून कळून येण्यासारखे आहे. गेल्या कांही वर्षांत सरकारकडून उद्योगपतींना करांत एकंदर किती सूट मिळाली व त्या मानाने त्यांनी घंद्यांत किती जादा मॉडवळ गुंतविले याचा हिशेब करणे उद्बोधक होईल. हा हिशेब बराच गुंतागुंतीचा असतो व सरकारदरमरी असणारी माहिती उपलब्ध झाल्याखेरीज तो करता येत नाही ही गोष्ट खरी. असे असले तरी १९४७ नंतरच्या प्रत्येक अर्थभंत्र्यांनी आपल्या अंदाजपत्रकावरील भाषणांत करांत सूट दिल्यामुळे सरकारचा किती तोटा झाला याचा जो अंदाज केला आहे तोच आधारभूत मातृ. करांत चाळ वर्षी झालेला वाढावा जमेल धरून हिशेब केला असता दिसून येईल की, या करसुटीमुळे उद्योगपतींना किमान २० कोटी रुपये यंदा ऐन मिळाले असावे व गेल्या वर्षीचा हा आकडा ३० कोटी रुपयांच्या आसपास असावा. गेल्या कांही वर्षांत उद्योगपतींनी प्रतिवर्षी १५ कोट रुपयांप्रमाणे नवीन मॉडवलाची उभारणी केली आहे, असे जें सांगितले जातें त्याच्याशी वरील हिशेब ताडून पाहावा; तसेच पंचवर्षिक योजनेत ५ वर्षांच्या कालावधीत मॉडवळवाढीच्या कार्यक्रमासाठी जी १२५ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे, तिच्याशी याची तुलना करावी. या बोबळ आकडेमोडीवरूनहि असे दिसते की १९४७-४८च्या अंदाजपत्रकातील कर-आकारणांचे मान कायम ठेवले असते तर पंचवर्षिक योजनेत खाजगी उद्योगधंद्यांच्या विकासासाठी जेवढ्या मॉडवळी खर्चाची अपेक्षा आहे जवळजवळ तेवढीच रकम सरकार स्वतः या कार्याकरिता उभी करू शकले असते. आणि असे झाले असते तर मॉडवळी विनियोगाचा कार्यक्रम व उद्योगवाढीचे नियंत्रण सर्वस्वी सरकारच्या हातांत राहून सरकारी उत्पन्नांतहि वाढ झाली असती. मोठ्या उद्योग-धंद्यांच्या विकासासाठी खाजगी मॉडवळाचा पुरवठा उद्योगपतींकडून कितपत होऊ शकतो यासंबंधीची इद्दीची परिस्थिति लक्षांत घेतली असता मोठ्या प्रमाणावरील सर्व कारखानदारी खाजगी मालकीच्या कक्षंत ठेवण्याचा जो सरकारचा आप्रह आहे त्याचा अर्थ कांहीच कळत नाही.

जनतेचें हुद्देरी सुकसान

इतर परिणामांच्या दृष्टीने विचार करतां हि या उद्योगधंद्यांची खाजगी मालकी चालू ठेवणें समर्थनीय ठरणार नाही. मोठ्या उद्योगांच्या खाजगी मालकीमुळे राष्ट्रीय प्राप्तीच्या वाटणीतील विषमता सारखी वाढतच जाते. हिंदुस्थानच्या गेल्या तीस वर्षांतील औद्योगिक विकासाकडे शोडी नजरफेक केली असतां दिसून येतें की, जवळजवळ प्रत्येक उद्योग, सरकारकडून मिळालेलें प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष साहाय्य व सर्वसामान्य गिन्हार्ईक जनतेने सोसलेली झीज, यावर पोसला वाढला आहे. सरकारी घोरण व जनतेचा त्याग यांमुळे प्रासुस्थाने घडून आलेल्या औद्योगिक विकासाचा समाजांतील संपत्तीच्या व उत्पन्नाच्या वांटणीच्या दृष्टीने विचार करतां कांही शोडे गट अगर थोड्या व्यक्ती यांच्याच हातांत संपत्तीचें व प्राप्तीचें एकत्रीकरण होण्यांत त्याची परिणति झाली असें दिसून येतें. आणि हेंच घोरण व याच प्रवृत्ति या पंचवार्षिक योजनेंत चालू राहणार आहेत. ज्या वेळीं सरकार उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी खाजगी उद्योगांना कर्ज देतें अगर तंत्रविषयक विशेष साहाय्य करून त्यांची सुधारणा घडवून आणतें अगर अन्य कांही मदत करतें त्या वेळीं सरकारच्या वरील सर्व तऱ्हेच्या मदतीचा भार अखेर कर देणाऱ्या सामान्य जनतेसच सहन करावा लागतो. ह्या मदतीचा परिणाम मात्र सामान्य जनतेचें दारिद्र्य वाढण्यांत व कांही खाजगी व्यक्तींच्या हातांत संपत्तीचें केंद्रीकरण होण्यांत होतो. म्हणून ह्या सफकम यापुढे चालू ठेवणें कोणत्याहि दृष्टीने न्याय्य ठरत नाही. योजनेतील मोठ्या उद्योगांस मोठ्या प्रमाणावर भांडवलपुरवठा व इतर मदत करण्याचें घोरण हें हुद्देरी छट्या अन्यायाचें आहे. सर्वसामान्य जनतेस ह्याक लागून समाजांतील विशिष्ट वर्गांची व व्यक्तींची अर्थार्जनशक्ति कुत्रिमणें तें आज वाढवितें, एवढेंच नव्हे तर पुढे जव्हा एखादा उद्योग सरकारी मालकीचा झळण्याचा प्रश्न निर्माण होईल त्या वेळीं यावयाच्या सुकसानभरपाईची रकमा हि आजच्या सरकारी मदतीमुळे वाढवून ठेवली जात आहे. आणि ज्यांच्या मदतीने व त्यागाने हे उद्योग वाढले त्यांनाच पुनः ह्या वाढलेल्या सुकसानभरपाईचा वोजा सहन करावा लागणार आहे ! ब्रिटिशांच्या राजवटीत संरक्षक जकाती वगैरे सारख्या घोरणांचा अचिकित्सक पाठपुरावा जरी समर्थनीय मानला तरी विद्यमान अगर भावी सार्वजनिक हिताची कसलीहि दखलगिरी न घेतां खाजगी धंद्यांस सरकारी मदत पुढे अशीच चालू ठेवणें केव्हाहि समर्थनीय ठरणार नाही. पायरीपायरीने सर्व मोठ्या उद्योगधंद्यांचें राष्ट्रीयीकरण क्रमप्राप्तच आहे. आज किमान पक्षी ज्या उद्योगधंद्यांना सरकार प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष मदत देतें त्यांच्या विद्यमान उत्पन्नाबाबत व त्यांना मिळू शकणाऱ्या भावी सुकसानभरपाईबाबत योग्य त्या अटी घालूनच ती मदत आज दिली जाईल अशी अपेक्षा करण्यास हरकत नसावी.

निराशाजनक कामगिरी

आजच्या हिंदी अर्थरचनेत जेथे प्राप्ति विशेष होऊ शकते व भांडवली संचयासाहि बराच अवसर मिळतो अशीं फारच थोडीं व्यवसायक्षेत्रें आहेत. तीं सुस्थितः म्हणजे मोठे यंत्रोद्योग, बँका आणि परकी व्यापार हीं होत. आणि नेमके हे व्यवसायच खाजगी मालकीचे राहणें जरूर आहे अशी सरकारची भूमिका आहे. अशा परिस्थितीत योजनेत सामाजिक उद्दिष्टांची वाच्यता करणें बर्‍य्य आहे.

कांही क्षेत्रांत सरकारी व्यापाराची शक्यता असल्याबद्दलचा योजनेत ओझरता उल्लेख आहे परंतु हा उल्लेख अस्पष्ट व ढोबळ आहे आणि या बाबतीत सरकारची प्रत्यक्ष कृति पाहतां, विशेषतः पाट (Jute) व गळिताची धान्यें यांच्या व्यापाराबाबतचें प्रत्यक्ष धोरण पाहतां विशेष कांही घडेल अशी आशा नाही. वास्तविक कांही महत्त्वाच्या निर्यात व्यापाराची संपूर्ण मकेदारीच सरकारकडे जाणें अवश्य आहे. आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या अनेक देशांचें व कांही पुढारलेल्या देशांचें उदाहरण याबाबत आपणांस मार्गदर्शक ठरावें. सार्वराष्ट्रीय बाजारपेठेंत ज्या वस्तूंच्या किमतींत खूप चढउतार होतात त्याची मळ देशांतर्गत त्या वस्तूंच्या किमतीस लागूं नये व देशांतल किमतीचें योग्य रीतीने नियमन करतां यावें यासाठीहि निर्यात व्यापार सरकारने आपल्या ताब्यांत घेणें अवश्य आहे. परंतु १९४७ सालापासून अनेक कमिठ्यांनी व बोर्डांनी पाट, गळिताची धान्यें इत्यादिबाबत हें धोरण स्वीकारण्याचा सरकारला आग्रह केला असला तरी सरकारने या शिफारशीची हेतुतः उपेक्षा केली आहे. आणि पंचवार्षिक योजनेत सरकारी व्यापाराच्या शक्यतेबद्दल मोघम उल्लेख असला तरी विशिष्ट व्यापार-क्षेत्राबाबत कोणताच निश्चित कार्यक्रम सुचविलेला नाही.

विषमतेची अपप्रवृत्ति रोखण्याचे उपाय

सध्याच्या आपल्या अर्थव्यवस्थेतील संपत्तीचें वाटप अर्थात विषम असून बहुतेक क्षेत्रातील कांही थोडे लोक मोक्याच्या जागा धरून बसले आहेत. आर्थिक विकास होण्यासाठी करावयाच्या सर्व सरकारी खर्चाचा फायदा याच लोकांना होणार आहे. आपल्या देशाच्या सद्यःस्थितीत मोठ्या भांडवली विनि-योगांच्या सरकारी योजनांची परिणति योग्या लोकांच्या हातीं अनेक प्रकारच्या अर्नाजित प्राप्तीची वाढ करण्यांत होणार आणि एकंदर राष्ट्रीय उत्पादनाची जी वाढ होईल तिची वाटणी पूर्वीपेक्षाहि अन्याय्य पद्धतीने होणार. पंचवार्षिक योजनेतच ताबडतोब विशेष उपाय योजण्याची काळजी घेतली तरच या प्रवृत्तीचा प्रतिरोध करतां येईल. हे उपाय पुढीलप्रमाणे -

(१) विद्यमान खाजगी मालमत्तेचा वापर व तिच्यांतून होणाऱ्या अनाजित प्राप्तीवरील दहक कायद्याने मर्यादित करणें. यासंबंधी एक लेख मी Indian Economic Journal Jan. 1947 या अंकांत लिहिला आहे. (२) मांडवली विनियोगाच्या योजनेंतच ला खर्चाची विस्तृत क्षेत्रावर पसरण होईल व या खर्चाचे फायदे विस्तृत क्षेत्रावर उपलब्ध होतील अशी तरतूद करणें. (३) वाढलेल्या उत्पन्नाची पुनर्वाटणी होईल अशा रीतीने सरकारी आयव्यय आंखणें,

कर-आकारणांचें साधन टाकलें

यांपैकी पहिला उपाय मूल्यामी असून विद्यमान सरकार त्या दिशेने विचार करील असें वाटत नाही. दुसऱ्या उपायाची योजनेंत तरतूद नाही. सामाजिक उत्पन्नाची पुनर्वाटणी करण्यासाठी योजावयाच्या आयव्यय पद्धतीची दोन अंगे आहेत. (१) करआकारणी व (२) सरकारी खर्चाची विशिष्ट दिशा व प्रमाण. सध्या श्रीमंतावर करांचा जो बोजा आहे त्यापेक्षा तो अधिक वाढणार नाही असें योजनेंत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. उत्पन्नाची पुनर्वाटणी होण्याच्या दिशेने योजलेला व योजनेंत खास समाविष्ट केलेला एकच उपाय म्हणजे वारसाकर बसविण्याची सूचना. वारसाकराचा विचार बराच जुना आहे. तो प्रत्यक्षांत लागू केव्हा होईल हें सांगणें कठीण आहे. शिवाय हा कर नैमित्तिक असल्यामुळे याची अमलबजावणी झाल्यास त्यायोगे उत्पन्नाची कितपत पुनर्वाटणी होते हें कळून येण्यास एकदोन दशके जावी लागतील. म्हणून करआकारणांच्या दृष्टीने विचार करतां विषमतेच्या दिशेने प्रस्तुतची स्वाभाविक श्रद्धेति शोषवून धरण्यास योजनेंत कांहीच साधन नाही.

सरकारी खर्चाची विचित्र दिशा !

दुसऱ्यापक्षी सरकारी नियंत्रणाने अगर सरकारी पैसा खर्च करून सामाजिक विषमतेस आळा बसेल अशी कोणतीहि व्यवस्था योजनेंतील त्या बाजूस दिशत नाही. ज्यांना लोककल्याणाची खाती म्हणतां येईल अशांसाठी योजनेंत खर्चाचा एक विभाग आहे. परंतु यावर होणारा सर्व खर्च म्हणजे केंद्र सरकार अगर राज्य सरकारें शिक्षण-आरोग्य यांसारख्या कार्यांवर जो सध्या खर्च करत आहेत अगर त्यांनी करावयाचें योजलें आहे त्यांचाच निव्वळ बेरीज आहे. हा खर्च योजतांनाहि कांही नवीन धोरण अवलंबिलें आहे अगर या खर्चाच्या परिणामाची विशिष्ट तऱ्हेने पुनर्वाटणी होत आहे असें मानण्यास जागा नाही. यांपैकी कोणताच खर्च पर्यायाने गरिबांच्या उत्पन्नांत भर पाडील अशा स्वरूपाचा नाही. समाजस्वास्थ्याचे उपाय योजण्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या (आजार, बेकारी इ.) अडचणींत मदत किंवा धान्य, कपडा यांच्या किंमती कमी करण्यासाठी हा खर्च झाला; अप्रत्यक्ष रीतीने गरिबांचें उत्पन्न वाढविण्यास तो कारणीभूत होत असतो असें कांही योजनेंत नाही. याला एकच अपवाद म्हणजे कामगारांच्या घरबांधणीवर होणाऱ्या खर्चाचा;

पण मागे सांगितलेच आहे की, हा खर्च खात्रीने सामाजिक उपयुक्तेचा ठरेलच असे नाही. वस्तुस्थिति पाहतां असें म्हणतां येईल की, सौख्या शहरांतील कामगारांच्या घराबांधणीवर होणाऱ्या खर्चांमुळे दाट वस्तीच्या शहरांतून उद्योगधंद्यांचे उच्चाटन न होतां तेथेच त्यांचें बूड स्थिर होईल आणि त्यामुळे त्या शहरांतील उद्योगपतींच्या मालकीच्या कारखान्यांचाच फायदा होईल.

चलनवाढीचे भय

शिवाय योजनेत अनुत्पूत असलेल्या एकंदर करसंपादणीच्या धोरणामुळे चलनवाढ अधिक होण्याचेच भय आहे. या चलनवाढीस परिणामकारक रीतीने आळा बसू शकेल असें उदादन - व - भावनियंत्रणाचें धोरण योजनेत नाही व त्यासाठी सरकारला असलेले अधिकारहि अपुरे असल्याचें दिसून येईल. त्यामुळे योजनेतील इतर प्रवृत्ति व त्याबरोबरच चलनवाढीच्या दिशेने होणारी योजनेची वाटचाल यांचा परिणाम अखेरीस उत्पन्नाच्या विभागणीतील विषमता आणखीच वाढविण्यांत होईल. योजनेत परराष्ट्रीय व्यापाराच्या धोरणाबाबत कोणताहि उल्लेख नाही. परराष्ट्रीय व्यापाराची एकादी निश्चित योजना ठरविणें जरूर होतें. पंचवार्षिक योजनेची सर्व आखणी पुरी झाली नसून अजून ती प्राथमिक अवस्थेंत आहे असें याबाबत कदाचित् सांगण्यांत येईल. उत्पन्नाच्या वांटणीच्या दृष्टीने परराष्ट्रीय व्यापाराच्या धोरणास किती महत्त्व आहे हें इंग्लंडच्या उदाहरणावरून कळून येतें. इंग्लंडने आयात व निर्यात व्यापाराचें नियंत्रण करून गरिबांच्या राहणीचें मान वाढविलें व श्रीमंतांच्या राहणीचें मान उतरविलें हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पंचवार्षिक योजनेत अशा दृष्टीने परकी व्यापाराचा विचार केलेला नाही. याचा अर्थ इंग्लंडमध्ये श्रीमंतांच्या उपभोगसामर्थ्यास जी मर्यादा घाळून दिली आहे तितपत मर्यादाहि आमच्या येथील श्रीमंतांवर घालण्यांत येणार नाही एवढाच करावयाचा.

सख्या अर्थाने 'नियोजन'च नव्हे

या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यास सख्या अर्थाने "नियोजन" असें कितपत म्हणतां येईल याबद्दल शंकाच आहे. मुख्यतः पाटबंधारे, रस्ते, इत्यादि-सारखी जीं सार्वजनिक कामें केंद्र सरकार व राज्यसरकारें सध्या करीत आहेत अगर त्यांनी पुढे करण्याचें ठरविलें आहे त्यांची ही एकत्र केलेली यादी आहे. यापेक्षा या योजनेत षष्ठाप असें कांही नाही आणि हें सकलनदेखील विशिष्ट तत्त्वानुसार अगर धोरणाने केलेलें आहे असें नाही. औद्योगिक क्षेत्राबाबत नोलावयाचें तर ही योजना म्हणजे उद्योगपतींशीं झालेल्या चर्चेचा आढावा आहे. इतर क्षेत्रांबाबतहि केंद्र सरकार व राज्यसरकारें यांचा सध्या जो खर्च होत आहे, त्याची जीं उद्दिष्टे आहेत

त्याचीच ही उजळणी आहे. उत्पादनाचे जे आकडे योजनेत दिले आहेत ते प्रदेशवार अगर विभागवार तपशिलाने हिशेब करून काढलेले नसून सुपरचित असलेल्या 'अधिक धान्य पिकवा' मोहिमेंतील आंकड्यासारखे सरासरीचे अंदाजी हिशेब आहेत. योजनेत ठरविलेले शेती-उत्पादनाचे व मोठ्या उद्योग-घद्यांतील उत्पादनाचे इष्टांक निश्चितपणे गाठले जातील याची खात्री वाटण्यासारखे योजनेत कांही नाही. व्यापार व लहान उद्योगांबाबत अस्पष्ट व ढोबळ असे सर्वसामान्य विवेचनच तीत आढळते. सामाजिक धोरणाबाबतच्या सर्व प्रश्नांची योजनेत संपूर्ण उपेक्षा केली असून योजना-कार्यक्रम यशस्वी करण्याचे महत्त्वाचे साधन गणल्या गेलेल्या किमतीच्या धोरणांतील अडचणींचाहि पुरेसा व खुलासेवार विचार केलेला नाही. एवंच कोणत्याहि आर्थिक विकासयोजनेत अवश्येकरून अपेक्षित्या जाणाऱ्या व्यापकता, निश्चितता आणि संबद्धता इत्यादि महत्त्वाच्या गुणांची उणीवच या पंचवार्षिक योजनेत आढळून येत आहे.

Publications of The Gokhale Institute of Politics & Economics, Poona 4, (India).

- No. 1 :—The Salaries of Public Officials in India. By D. R. Gadgil, 1931. (Out of print).
- No. 2 :—Imperial Preference for India. (The Ottawa Agreement Examined). By D. R. Gadgil, 1932. (Out of Print).
- No. 3 :—A Survey of the Marketing of Fruit in Poona. By D. R. Gadgil and V. R. Gadgil, 1933. (Out of Print).
- No. 4 :—A Survey of Motor Bus Transportation in Six Districts of the Bombay Presidency. By D. R. Gadgil and L. V. Gogate, 1935. (Out of Print).
- No. 5 :—Urban Handicrafts of the Bombay Deccan. By N. M. Joshi, M. A., 1936. (Out of Print).
- No. 6 :—Legislative Protection and Relief of Agricultural Debtors in India. By K. G. Shivaswami, 1939. (Out of Print).
- No. 7 :—A Survey of Farm Business in Wai Taluka. By D. R. Gadgil and V. R. Gadgil, 1940. (Out of Print).
- No. 8 :—The Population Problem in India—A Regional Approach, By N. V. Sovani, 1942. (Out of Print).
- No. 9 :—Regulations of Wages and Other Problems of Industrial Labour in India. By D. R. Gadgil, (Reprint, 1945). Price Rs. 5 or 10s.
- No. 10 :—War and Indian Economic Policy. By D. R. Gadgil and N. V. Sovani, 1944. (Out of Print).
- No. 11 :—The Aborigines—"So-called"—and Their Future. By G. S. Ghurye, Professor and Head of the Department of Sociology, University of Bombay, 1943. (Out of Print).
- No. 12 :—Poona—A Socio-Economic Survey, Part 1—Economic. By D. R. Gadgil Assisted by the Staff of the Institute. Royal 8 vo. Pp. 300, 1945. Price Rs. 15. or 30s.
- No. 13 :—Federating India. By D. R. Gadgil, Demy 8vo. Pp. 117, 1945. Price Rs. 6 or 12s.
- No. 14 :—The Socio-Economic Survey of Weaving Communities in Sholapur. By R. G. Kakade, Demy 8vo. Pp. 221, 1947. Price Rs. 10 or 20s.
- No. 15 :—The Federal Problem in India. By D. R. Gadgil, Demy 8vo. Pp. 203, 1947. Price Rs. 8 or 16s.
- No. 16 :—Bombay Finance—1921-1946. By T. M. Joshi, Demy 8vo. Pp. 220, 1947. Price Rs. 7-8-0 or 15s.
- No. 17 :—Economic Effects of Irrigation (Report of a Survey of the Direct and Indirect Benefits of the Godavari and Pravara

- Canals). By D. R. Gadgil, Demy 8vo. Pp. 184. Price Rs. 8 or 16s.
- No. 18 :—The Social Survey of Kolhapur City : Part I—Population and Fertility. By N. V. Sovani, Assisted by the Staff of the Institute. Demy Pp. 86, 1948. Price Rs. 4 or 8s.
- No. 19 :—Some Observations on the Draft Constitution. By D. R. Gadgil, Demy 8 vo. Pp. 112, 1948, Price Rs. 3 or 4s. 6d.
- No. 20 :—Reports of the Commodity Prices Board. Edited by N. V. Sovani, 1948. Royal 8 vo. Pp. 236. Price Rs. 10 or 15s.
- No. 21 :—Post-war Inflation in India—A Survey. By N. V. Sovani, 1949. Royal. 8 vo. Pp. 100, Price Rs. 5 or 7s. 6d.
- No. 22 :—Planning of Post-War Economic Development in India. By N. V. Sovani, 1951, Demy 8 vo. Pp. 102, Price Rs. 3-8-0 or 5s.
- No. 23 :—Social Survey of Kolhapur City Vol. II—Industry, Trade and Labour. By N. V. Sovani, 1951, Demy, Pp. 246. Price Rs. 12 or 18s.

R R. Kale Memorial Lectures

- 1938—The Social Process. By Dr. G. S. Ghurya, Professor of Sociology, Bombay University. Price As. 8.
- 1939—Federation Versus Freedom. By Dr. B. R. Ambedkar, M. A., Ph. D. D. Sc., M. L. A., J. P., Bar-at-Law. Price Re. 1.
- 1941—The Problem of Aborigines in India. By A. V. Thakkar, L. C. E., Price Re. 1. (Out of Print).
- 1942—A Plea for Planning in Co-operation. By Vaikunth L. Mehta, B. A., Price As. 12. (Out of Print).
- 1943—The Formation of Federations. By S. G. Vaze, Price Rs. 1-8.
- 1948—Central Banking in India: A Retrospect. By Sir Chintaman D. Deshmukh, Governor, Reserve Bank of India. Price Rs. 1-8-0 or 2s. 3d.
- 1949—Public Administration in Democracy. By D. G. Karve, Price Rs. 2 or 3s.
- 1950—Policy of Protection in India. By Dr. H. L. Dey, Price Re. 1 or 1s 6d.
- 1951—Competitive and Co-operative Trends In Federalism. By Prof. V. Venkatrangaiah, Price Rs. 1-8-0 or 2s. 3d.

Forthcoming Publications

1. Poona : A Socio-Economic Survey : Part II—Sociological.
  2. Shelapur : A Socio-Economic Survey.
-